

Ivan Lupić

Department of English
Stanford University
450 Jane Stanford Way, Building 460
Stanford, CA 94305, United States of America
ilupic@stanford.edu

NAJSTARIJI HRVATSKI LATINIČKI MOLITVENIK

U radu se identificira i opisuje takozvani najstariji hrvatski latinički molitvenik, koji je od 1829. godine do danas bio poznat samo po spomenu.

Još od 1829. godine i od putovanja poljskog slavista Andrzeja F. Kucharskoga po hrvatskim krajevima pronosi se u slavističkoj znanosti glas o jednom dubrovačkom rukopisu koji bi mogao biti najstariji preživjeli molitvenik pisan na hrvatskom jeziku latiničkim pismom. Javljajući 1830. godine u opsežnom izvještaju objavljenom na njemačkom jeziku kamo je sve Kucharski putovao, s kime se susretao i što je sve vidio, Mihajlo Kunić usput je spomenuo da je »u dubrovačkoj knjižnici Kucharski našao jedan dubrovačko-slavenski rukopis, lijepo pisan na pergameni i vjerojatno iz četrnaestog stoljeća«. Bio je to »jedan oficij Blažene Djevice Marije«, u kojem su se između ostaloga prevedeni našli neki psalmi te drugi duhovni tekstovi.¹ To je sve što Kunić priopćuje o ovom rukopisu, ali i to je bilo dovoljno da privuče pozornost Pavla Jozefa Šafárika, u čijoj se posmrtno objavljenoj *Povijesti južnoslavenske književnosti* javlja ova vijest u neznatno prerađenu obliku, pa se rukopis zove »dubrovačko-ilirski« te se govori o »ilirskom prijevodu« oficija. Ponavlja se i podatak da je Kucharski rukopis našao »tijekom svog boravka u Dubrovniku u tamošnjoj knjižnici«, ali ne kaže se o kojoj bi dubrovačkoj knjižnici bila riječ niti kakva je bila

¹ »In der Bibliothek zu Ragusa fand Kucharski eine ragusanisch-slavische Handschrift, schön auf Pergament geschrieben, und wahrscheinlich aus dem 14ten Jahrhunderte herstammend: es ist ein Officium B. V. M., worin einige Psalmen mit andern Uebersetzungen [*sic*] zu vergleichen sind« (Kunić 1830:250). Svi su prijevodi u ovom ogledu moji. Želio bih zahvaliti na pomoći pri pripremi ovog ogleda Ireni Bratičević, Consuelo Dutschke i fra Stipi Nosiću.

sudbina tog rukopisa nakon što ga je u Dubrovniku “našao” Kucharski.² Od Šafárika je vijest u kraćem obliku preuzeo Šime Ljubić u svoje *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske* prilagođujući je tako što je dubrovačku knjižnicu pretvorio u »neku knjižnicu dubrovačku«, time s pravom naznačivši da je u Dubrovniku bilo više knjižnica, te tako što je datiranje u četrnaesto stoljeće iznio ne kao utvrđenu činjenicu nego tek kao sud Kucharskoga.³ Ljubić je na koncu preporučio da bi taj rani spomenik hrvatske latiničke pismenosti valjalo i objaviti, samo je ostalo nejasno komu je ta preporuka upućena kad očito ni sam Ljubić nije znao gdje se spomenuti rukopis nalazi ili kako bi se do njega moglo doći.

Ozbiljna potraga za molitvenikom koji je prvi spomenuo Kucharski počela je, začudo, tek jedno stoljeće poslije, a u nju su se uključila dva hrvatska znanstvenika najzaslužnija za proučavanje stare dubrovačke duhovne proze: Franjo Fancev i Milan Rešetar. U uvodu izdanju *Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir* (1934) Fancev pripovijeda kako su njegovi istraživački odlasci u Dubrovnik potvrdili »da u Dubrovniku danas niko ne zna više za Kucharskijev *Officium B. V. M.*«, zbog čega je posumnjao da bi rukopis koji je Kucharski vidio u Dubrovniku mogao zapravo biti jedan rukopis dubrovačke provenijencije na koji je u međuvremenu upozoreno u Rimu.⁴ Riječ je o rukopisu Barb. lat. 370 Vatikanske knjižnice, na koji je prvi svratio pažnju Franjo Rački još 1859. godine te ga opisao kao rukopis s kraja četrnaestog ili iz petnaestog stoljeća.⁵ Saznavši, međutim, od vatikanskog knjižničara Cira Giannellija da je rukopis Barb. lat. 370 već u sedamnaestom stoljeću pripadao zbirci Barberini, Fancev je bio prisiljen odustati od svoje pretpostavke da bi vatikanski molitvenik i onaj koji je 1829. u Dubrovniku vidio Kucharski bili jedan te isti molitvenik. U svom opisu vatikanskog molitvenika Giannelli također tu pretpostavku izrijeком odbacuje te nagađa da je rukopis koji je Kucharski vidio u Dubrovniku u međuvremenu vjerojatno izgubljen.⁶

² »Hr. Prof. A. Kucharski fand diese ragusanisch-illyrische Handschrift während seines Aufenthalts in Ragusa auf der dortigen Bibliothek. Sie ist sehr schön geschrieben. Einige Psalmen sind darin mit andern Uebersetzungen zu vergleichen« (Šafárik 1865:260). Jasno je da je Šafáriku jedini izvor bio upravo Kunićev izvještaj, koji on uredno navodi.

³ »Gosp. Prof. A. Kućarski iznadje u njejoj knjižnici dubrovačkoj rukopis na koži po njem iz XIV stol., na kom hrvatski *prevod službe (Officium B. V. M.) Bl. Dievice Marije* krasno napisan« (Ljubić 1869:429).

⁴ Fancev 1934:XI.

⁵ Fancev u dužim izvodima donosi opis koji je Rački izvorno objavio u *Zagrebačkom katoličkom listu*; vidi Fancev 1934:VIII–X.

⁶ Fancev tiska Giannellijev detaljan opis na talijanskom jeziku, gdje se između ostaloga čita: »Il cod. Barb. lat. 370 entrò nella Biblioteca Vaticana nel 1902, quando il

Iako je Fanceva s Giannellijem povezao upravo Milan Rešetar, kako uo-
stalom Fancev i priznaje, sam Rešetar nije dijelio Giannellijevo mišljenje
da je rukopis koji je 1829. godine u Dubrovniku vidio Kucharski izgubljen.
Pišući uvod za poljski prijevod Gundulićeva *Osmana*, koji će biti objavljen
1934. godine u varšavskoj seriji *Jugoslavenska biblioteka* pod uredništvom
Julija Benešića, Rešetar je imao priliku s Benešićem izmijeniti niz pisama,
neka od kojih su se ticala i preživjelih rukopisa *Osmana*, a osobito onih koji
su završili u Poljskoj. Benešić je za isto izdanje naručio i poseban osvrt u
cijelosti posvećen rukopisima i izdanjima *Osmana* u Poljskoj za koji je bio
zadužen Waclaw Parkott.⁷ Primivši primjerak knjige, Rešetar se već 3.
ožujka 1934. pismom obraća Benešiću: »Interesovao me je članak g. Par-
kotta (kakvo je to ime), a naročito njegova tvrdnja da je *cijela* biblioteka
Kucharskoga prešla u Odesu (str. 454); ako možete to lako saznati, javite
mi je li to tačno, jer je onda lako moguće da se tamo nalazi i jedan dubro-
vački molitvenik iz XIV. vijeka što ga je Kucharski 'u Dubrovniku gledao',
to jest iz Dubrovnika odnio.«⁸ U pismu od 8. ožujka 1934. Benešić odgova-
ra: »Ono o Kucharskom izvadio je Parkott (moj onedavno slušač na mom
lektoratu, sada svršeni magistar filozofije) iz članka Adama Rzażewsko-
ga ›Jan Gundulicz i poemat jego *Osman*«.«⁹ Riječ je o prilogu objavljenom
1868. godine u kojem Rzażewski doista usput primjećuje da je Kuchar-
ski cijelu svoju biblioteku ostavio odeskom sveučilištu.¹⁰ U pismu od 14.
ožujka 1934. Rešetar uzvraća: »Jako me interesira da znam kamo je svr-
šila biblioteka Kucharskoga, jer je sigurno on uzeo sa sobom dubrovački
molitvenik iz XIV. vijeka što ga je 'vidio' g. 1828 [sic] u Dubrovniku. A pi-
tao sam Vas, jer po prof. Fancevu regbi da je samo jedan njen dio prešao u
Odesu; trebaće se dakle obratiti tamo, jer je sva prilika da je Rzażewski bio
dobro obaviješten.«

Da od svoje ideje Rešetar nije odustao, jasno je iz jedne kasnije bilješke
koju nalazimo u njegovu izdanju *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI*

papa Leone XIII acquistò le ricche collezioni di manoscritti e di stampati appartenenti
ai principi Barberini. Che, poi, si trovasse da molto tempo nella Barberiniana, anzi, si
può dire, quasi suoi inizi, risulta in modo certo dagli antichi inventarî di quella Biblio-
teca, e, quindi, non può assolutamente essere identificato coll' altro codice dell' Ufficio
della Madonna, veduto dal Kucharski a Ragusa nel 1829 e, verosimilmente, andato
smarrito in seguito« (Fancev 1934:XI).

⁷ Gundulić 1934:449–473.

⁸ Zagreb, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Ko-
respondencija Milana Rešetara, kutija 1, kuverta Benešić. Tako i za ostale navode iz
Rešetarovih pisama.

⁹ Zagreb, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU,
Ostavština Benešić, pisma upućena Milanu Rešetaru.

¹⁰ Rzażewski 1868:26.

vijeka (1938), koje je priredio upravo s Cirom Giannellijem. Iako se Rešetarova potraga pokazala neuspješnom, on je i dalje smatrao mogućim da je misteriozni molitvenik završio u Odesi: »Možda se je sačuvao i latinički Marijin molitvenik iz XIV. vijeka što ga je g. 1829. poljski slavista I. [sic] Kuharski u nekoj dubrovačkoj biblioteci 'vidio', to jest po svoj prilici iz nje odnio. Kako znam da su u odesku Univerzitetsku biblioteku prešli iz biblioteke Kuharskoga još neki dubrov. rukopisi i knjige, zamolio sam B. Ljapunova da ga potraži tamo, ali ga on nije mogao naći, jer je sada ta biblioteka u velikom neredu.«¹¹ Odeske knjižnice bile su u većem redu 2016. godine, kada sam imao priliku u njima istraživati, ali ondje se nije našao dubrovački latinički molitvenik iz četrnaestog stoljeća niti ga je ondje, protivno Rešetarovim slutnjama, trebalo tražiti.¹² Naime, kada je Kucharski napustio Dubrovnik, on je za sobom ostavio i dubrovački molitvenik, a njegova neobična sudbina predstavlja fascinantno poglavlje ne samo u povijesti dubrovačkih rukopisa nego i u povijesti znanosti o tim rukopisima.

*

Kada je, prema objavljenom izvještaju Mihajla Kunića iz 1830. godine, Pavel Jozef Šafárik saznao da se u Dubrovniku nalazi neki srednjovjekovni molitvenik na narodnom jeziku, ubrzo se pismima obratio Jeremiji Gagiću, ruskom vicekonzulu u Dubrovniku i osobi koja se dosta zanimala za pitanja slavenskih jezika i književnosti, s molbom da mu pošalje kakav izvadak iz tog rukopisa. U odgovoru na Šafárikovu molbu, pisanom u travnju 1832. godine, Gagić javlja: »Izvjestje o pisateljima raguzinskim, i psalme prevedene na srbski u 13-14. stoletju iz *Officium Beatae Virginis Mariae*, skoro ću Vam poslati, – [n]adam se, i ovo će biti po milosti G. Appendini: on mi reče, da Vam je poslao što je mogao, i pozdravlja Vas.«¹³ Nekoliko mjeseci kasnije, u srpnju 1832. godine, Gagić ispunjava obećanje: »poslao sam u Trijest, da Vam se po diliženci otpravi: izvjestje o pisateljima Raguzinskim i prevod dva psalma na srbski u 13. stoletju; ovo je ono, o čem je G. Appendini meni govorio, da Vam je poslao, a Vama pisao, da je meni predao, da Vam pošljem.«¹⁴

Izvješće o dubrovačkim piscima koje Gagić spominje pripremio je za Šafárika sam Appendini, a ono je u Gagićevu prijepisu sačuvano u Šafárikovoj ostavštini u Pragu zajedno s Gagićevim prijepisima spomenutih

---

¹¹ Rešetar i Giannelli 1938:XLVII.

¹² O nekim hrvatskim knjigama i rukopisima koji se i danas nalaze u Odesi vidi Lupić 2016.

¹³ Jireček 1882:199. Gagićevu staru ćirilicu prevodim na današnju latinicu i rastavljam naglasne cjeline, ali ostavljam izvornu interpunkciju i pravopis.

¹⁴ Jireček 1882:201.

izvadaka iz staroga dubrovačkog molitvenika te talijanskog pisma koje je Gagiću, u lipnju 1832. godine, uz te izvatke uputio Appendini.¹⁵ Pismo je važno jer iz njega saznajemo da je rukopis koji je u Dubrovniku 1829. godine vidio Kucharski bio u Appendinijevu vlasništvu, pa Appendini o njemu piše kao o *svome* rukopisu: »Iz moga rukopisa, za koji se čini da pripada trinaestom stoljeću, izvadio sam dva psalma i jednu molitvu te sam to priložio bilježkama [o dubrovačkim piscima]. Nisam mijenjao pravopis. Čini se da se bolje pisalo prije šesto godina negoli danas. Gospodin Šafárik iz toga će izvući prave zaključke.«¹⁶ Primivši izvatke, Gagić njima nije bio zadovoljan te je od Appendinija zatražio na uvid original, a zatim je po originalu ispravio Appendinijev netočan prijepis prijevoda psalama i rečene molitve, sve to u svom prijepisu prosljeđujući na koncu Šafáriku: »Kako sam primio ovaj izvod, i našao nekoliko neponjetnosti, isprošio sam ot G. Appendini Original i sravnio sam s istim kopiju ovu, koju vam evo mno-
^točno^ prepisanu šiljem. – Smatrajući na Original, ne čini mi se da je toliko star, koliko G. Append. misli; – a osobito posljednaja molitva, čini mi se da je ^jedva^ prije 150-200 godina napisana.«

Važno je primijetiti da Gagić iznad crte, dakle naknadno, dodaje da je *točno* prepisao dijelove staroga molitvenika te da se njegova dvojba u starinu rukopisa stalno povećavala. Tako je rukopis koji je Appendini smještao u trinaesto, a Kucharski u četrnaesto stoljeće, po Gagićevu sudu postao rukopis jednim svojim dijelom *jedva* pisan u sedamnaestom stoljeću. Jasno je, dakako, da je Appendini, koji je bio vlasnik rukopisa, želio da on bude što stariji, pa ga je tako i opisivao, dok se Gagić, očito razdražen Appendinijevim zavlačenjem i njegovom nepouzdanošću, osvetio rukopisu umjesto Appendiniju tako što je drastično doveo u pitanje njegovu starinu i time ga donekle obezvrijedio. U tome Gagića ipak nije slijedio Šafárik, koji je od zaprimljenih izvadaka ubrzo u svom djelu *Serbische Lesekörner* (1833) objavio jedan od dva prevedena psalma te spomenutu molitvu. Za prijevod psalma Šafárik je kao izvor naveo »jedan pergamenski rukopis iz trinaestog stoljeća«, dok je za molitvu kao izvor naveo »jedan pergamenski oficij Blažene Djevice Marije« ne spominjući bilo kakav datum. Između ta dva primjera uvrstio je Šafárik u svoju antologiju jedan dokument s početka četrnaestog stoljeća i tako ostavio dojam da su psalam i molitva po-

---

¹⁵ Prag, Literární archiv Památníku národního písemnictví, Fond Šafařík Pavel Josef, koresp. přijatá, Jeremij Gagič. Svi navodi koji slijede dolaze iz ovog fonda.

¹⁶ »Dal mio codice, che pare appartenere al XIII secolo, ho estratto due Salmi, e un orazione, e l'ho aggiunto alle notizie. Ho conservato l'istessa ortografia. Pare, che meglio si scrivesse seicento anni fà di quello, che ora. Il Sig^r Schaffarik dedurrà esso le vere conseguenze.«

tekli iz dva različita rukopisa i iz dva različita doba.¹⁷

Dragocjena nam je ova prepiska između Gagića i Šafárika ne tek zato što iz nje saznajemo da je stvarni vlasnik misterioznog dubrovačkog rukopisa bio Appendini nego ponajviše zato što iz nje saznajemo da su tekstovi izvađeni iz tog rukopisa provjereni prema originalu te da ih je Šafárik primio u njihovoj izvornoj grafiji. Time ti izvaci dobivaju posebnu važnost jer nam mogu poslužiti kao dokazni materijal u identificiranju rukopisa iz kojeg su potekli. I doista, kada se navedeni izvaci usporede sa svim preživjelim i dosad poznatim dubrovačkim molitvenicima starije dobi, nema nikakve sumnje da oni u svakoj svojoj pojedinosti odgovaraju samo jednom rukopisu. To je rukopis koji se danas čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pod signaturom VII. 17, kamo je dospio kao dio ostavštine Petra Karlića pedesetih godina dvadesetog stoljeća.¹⁸ Budući da je Karlić jedno vrijeme službovao kao profesor na gimnaziji u Zadru, a Appendini je pred samu smrt iz Dubrovnika prešao u Zadar, nije teško zamisliti način na koji je ovaj rukopis mogao iz Dubrovnika preko Zadra na koncu dospjeti u Zagreb.¹⁹ Molitva koju je prepisao Gagić, a za njim tiskom objavio Šafárik, inače nije poznata i zasvjedočena je jedino u Akademijinu rukopisu.

Umjesto da prepisujem tekst iz Akademijina rukopisa VII. 17, a da zatim donosim identičan tekst iz Gagićeva prijepisa, donosim ovdje za usporedbu relevantne slike. Na slici 1 pokazan je psalam 99 iz prvog dijela rukopisa VII. 17 (list 11r), dok je na slici 2 pokazana molitva iz drugog dijela rukopisa (list 102v). Na slikama 3 i 4 donose se Gagićevi prijepisi tih tekstova. Primijetiti će se da na slici 1 (list 11r) na rubu nalazimo olovkom napisan broj psalma (99). Usporedbom s Gagićevim prijepisom, u kojem su dva psalma identificirana brojevima, čini se opravdanim ustvrditi da je broj 99 na rub upisan upravo Gagićevom rukom, čime bismo dobili i materijalnu potvrdu da je upravo ovaj kodeks bio u devetnaestom stoljeću u Gagićevim rukama.²⁰

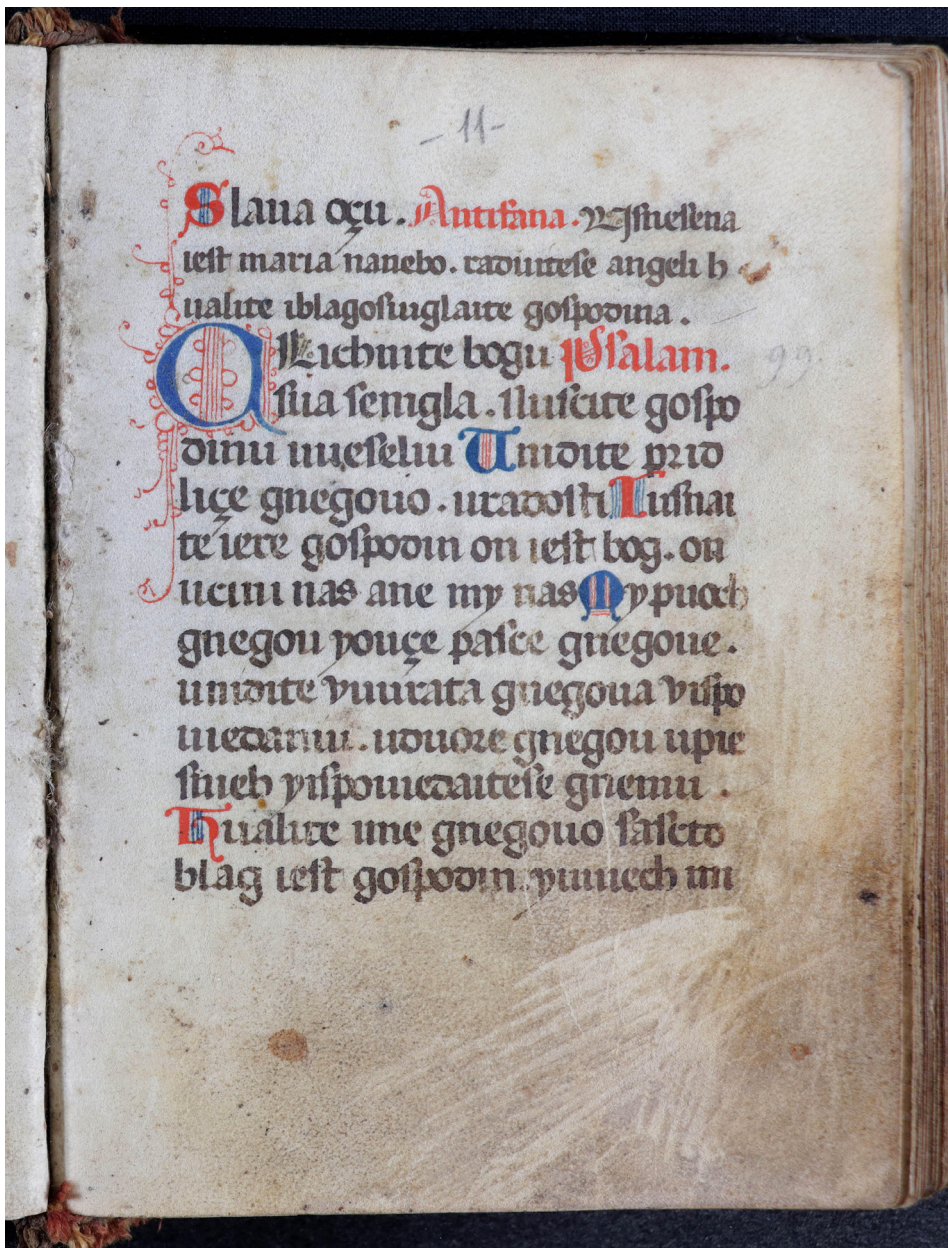
---

¹⁷ Šafárik 1833:132–133.

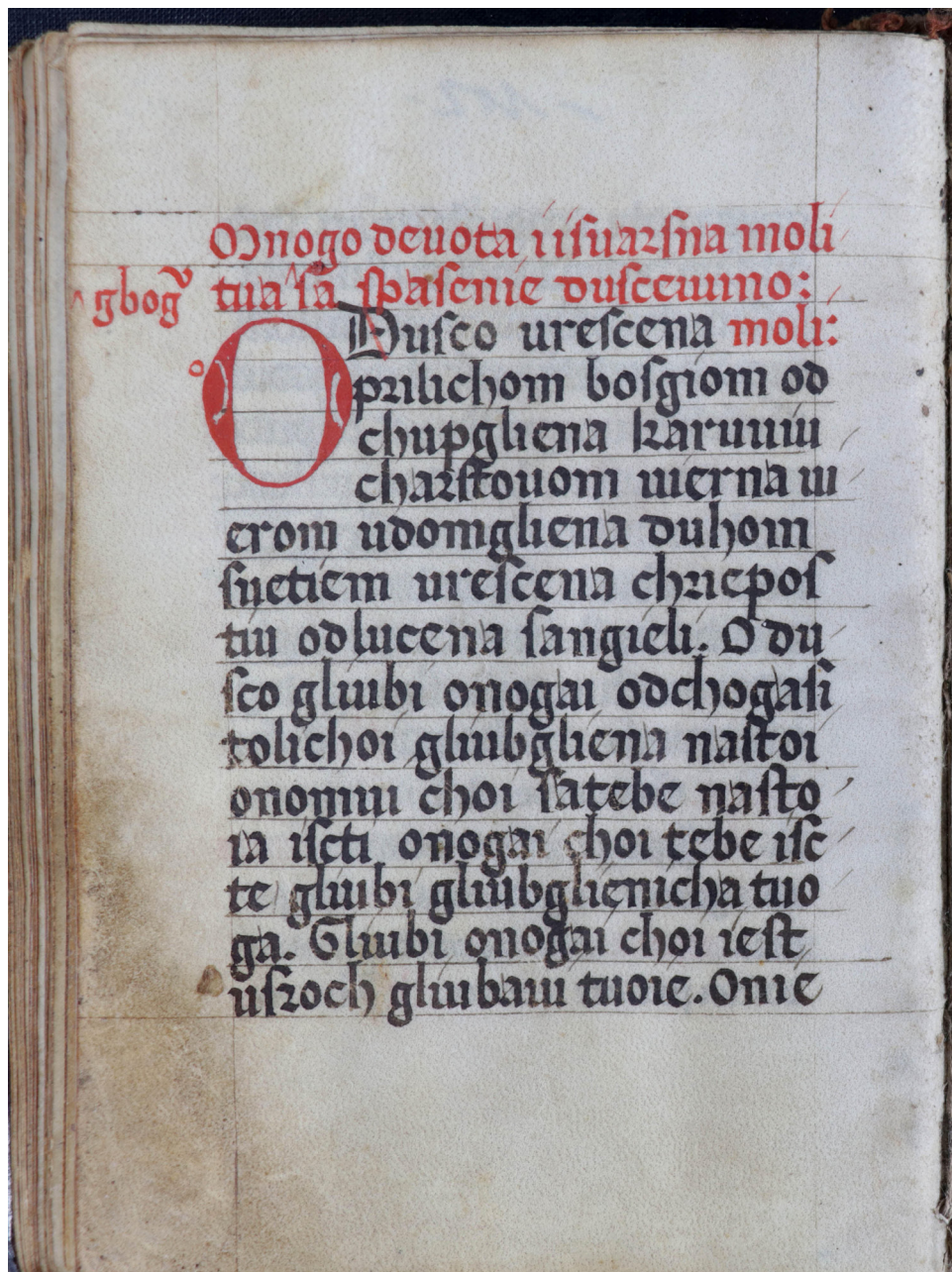
¹⁸ Karlićeva ostavština otkupljena je 1950. godine, a jedan manji dio fonda vodi se kao primljen 1959. godine (Arhiv HAZU, Knjiga akvizicija, primljeno gradivo). Zahvaljujem djelatnicama Arhiva HAZU Nives Kangler i Tatjani Paić-Vukić na ovoj informaciji.

¹⁹ O Appendinijevu prelasku u Zadar vidi Stanojević 2013:107.

²⁰ Kako bih u tom zaključku bio što sigurniji, provjerio sam i Appendinijeve devetke u njegovim autografima, za koje vidi Lupić i Bratičević 2017. Appendinijeve devetke razlikuju se od Gagićevih, a osobita im je karakteristika otvorenost na vrhu. To znači da broj olovkom na rubu nije dodao Appendini.

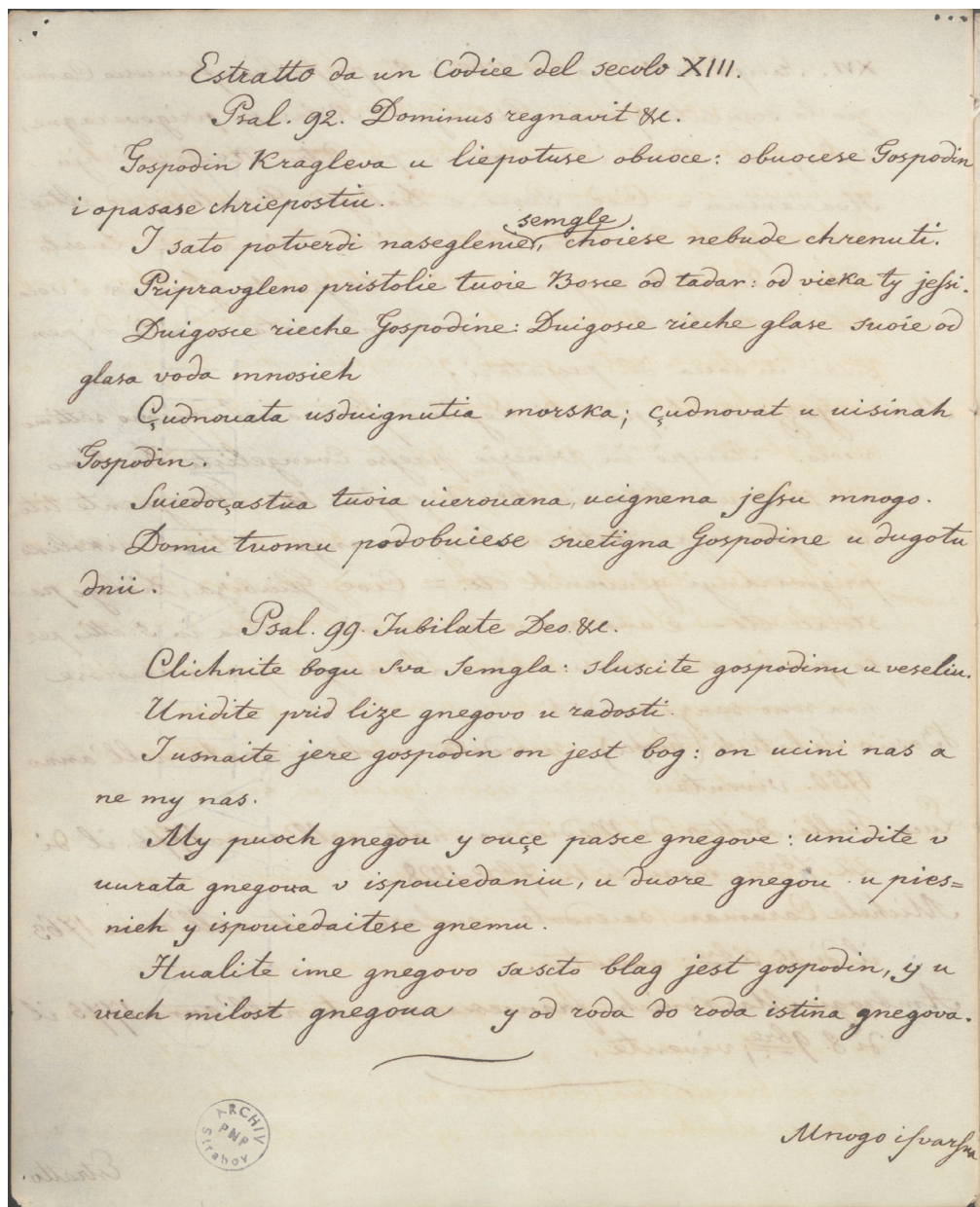

Slika 1: Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti,
rukopis VII. 17, list 11r.

Slika 2: Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, rukopis VII. 17,
list 102v.

Slika 3: Prag, Literární archiv, Fond Šafařík, pismo Jeremije Gagića.

Mnogo isvarsna Molitva
Sa spafegne Duffevno.
O Dusio uresena prilichom bogom, od kugliena
Karuiu charstouom, uierna uierom, u domgliena
Duhom chrietem, uresena chrepostiu, odlucena s'an-
gieli. O Dusio gliubi onogai, od Chogari toli choi gliub-
gliena, nastoi onomui choi sa tebe nastoia, iseti ono-
gai, choi tebe isete, gliubi gliubglienicha tuoga. Gliubi
onogai, choi iest usroch gliubavi tuoie. Onie plata,
onie gliubau, onie plod, i upyuanie do chonaz swieta,
onie slawa uiena, blaas^{ens}tu. Budi prospiesena i u pro-
spieseniu, budi cista s'cistiemi, budi sueta s'suetiemi,
Bucharstie sladach, chrotach, i umiglien, ier iest gun
milosardia i slatche i umigliene chrotche i milosardnes
boog isete - i gliubi gniega choyte is tamnosti ise (uzi
menscomu uzamto): isberi priateglia gniega suarku
suiich priateglia tuoijeh, iere chada sui ostali od tebe
otydu, ontichie uieru usdarsgiati u brieme od groba
chada sui priategli tebe ostave on te ne ostavi, ma te
-chie suuati od nepriateglia, da ti dusiu ne otmu, i
douete u carstuo suioe na proglia syonscha, i tui te
namiesti s'angieli suiojemi pried lizcem milosti gne-
goue gdje budese cuti angeosche slatche piesni, glas
od radosti i veselja, gdje budese razmiscgliati mrose-
tuo od blagostua (diaperumba), i od ueliche slawe.
O Dusio usdanni u uuechie sgelie, i cesto da mosgese dochi
u grad

Slika 4: Prag, Literární archiv, Fond Šafařík, pismo Jeremije Gagića.

Primijetit će se također da Gagić nije baš u svakom slovu svo-
ga prijepisa bio točan ili kodeksu sasvim vjeran: ponegdje je mo-
dernizirao grafiju, pa prepisuje primjerice *u veseliu* umjesto *uueseliu*;
zbunjivala su ga slična slova, pa ima *dusceunno* umjesto *dusceuno*; zbu-
njivala ga je istovremena upotreba *ch* i *k* za glas *k*, pa ima *odkupgliena*
karuuuu umjesto *odchupgliena karuuuu*; ponegdje je dva slova krivo pročitao
kao jedno, pa nalazimo *chrepostiu* umjesto *chriepostiu*; mjestimice je uveo
interpunkcijske znakove, pokoje veliko slovo te je rastavio neke riječi u ru-
kopisu pisane zajedno, dok je tek na jednom mjestu grublje postupio pre-
ma svom predlošku izbacivši iz naslova molitve riječ *deuota*, koja mu se
valjda učinila mrskim talijanizmom. No slijedeći grafiju svog predloška
i ostavivši u njemu vlastiti trag olovkom, Gagić nam je omogućio da bez
ikakve sumnje rukopis VII. 17 Akademijina arhiva u Zagrebu prepozna-
mo kao rukopis koji je 1829. godine Kucharski vidio u Dubrovniku te tako
konačno riješimo ovu skoro dva stoljeća staru zagonetku iz hrvatske kul-
turne povijesti.

*

Budući da je Appendinijev rukopis tek pedesetih godina dvadesetog
stoljeća prispio u Akademijinu zbirku, za njega nisu znali ni Rešetar, koji
je umro 1942. godine, ni Fancev, koji je umro godinu poslije. Prispjevši u
Akademiju, rukopis je postao dostupan širokom krugu znanstvenih rad-
nika, no čini se da je s Rešetarem i Fancevom na pola stoljeća umro i inte-
res za stare dubrovačke molitvenike. Naime, na postojanje ovog molitve-
nika znanstvena je javnost upozorena tek 1996. godine radom Dragice Ma-
lić objavljenim u Akademijinu časopisu *Filologija*.²¹ Malić je molitvenik na-
zvala Akademijinim dubrovačkim molitvenikom te ga po starini smjesti-
la odmah iza onog vatikanskog molitvenika Barb. lat. 370 o kojem je u de-
vetnaestom stoljeću prvi javio Franjo Rački, a onda ga u dvadesetom sto-
ljeću izdao Fancev. Taj se vatikanski molitvenik, primjećuje Malić, »uglav-
nom na temelju pisma datira vremenom postanka »oko 1400. godine«. ²²
Za razliku od njega, Akademijin dubrovački molitvenik Malić je datirala u
sredinu petnaestog stoljeća, oslanjajući se u svojoj prosudbi na Jakova Sti-
pišića, »stručnjaka za latinsku paleografiju«, koji joj je rekao da je rukopis
pisan »zrelom humanistikom, ne starijom od polovine 15. stoljeća«. ²³ Ma-
lić nije razmotrila mogućnost da bi dotad nepoznati zagrebački molitve-
nik mogao biti molitvenik koji je u Dubrovniku vidio Kucharski, nego je
naprotiv upozorila »da se još nije ušlo u trag dubrovačkom molitveniku s

---

²¹ Malić 1996.

²² Malić 1996:64.

²³ Malić 1996:65.

kraja 14. stoljeća što ga spominje Fancev prema navodu Poljaka Kucharskog iz 1830.«²⁴

Priređujući desetak godina poslije za seriju Stari pisci hrvatski zbornik pod naslovom *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*, Malić je u njega uključila i Akademijin dubrovački molitvenik. Sada za njega kaže bez ikakvih ograda da je »iz sredine 15. st.«, a zatim donosi nešto više podataka o tome što joj je prolazilo kroz glavu kada je 1995. godine »naišla na drugi po starini hrvatski latinički, i opet dubrovački molitvenik«.²⁵ »Kako nisam stručnjak za paleografiju«, piše Malić, »u prvi sam čas pomislila da mi je u rukama onaj molitvenik s kraja 14. stoljeća što ga je 1829. u Dubrovniku vidio Kucharski.« Tu je pomisao odagnala ocjena stručnjaka: »Međutim, po izjavi stručnjaka za latinsku paleografiju Jakova Stipišića pismo je spomenika zrela humanistika, ne starija od sredine 15. stoljeća. Prema tome, ako je Kucharski dobro poznao latinsku paleografiju (u što ne možemo biti sigurni), to nije taj molitvenik.«²⁶ Zanimljivo je da je Malić bila spremna dovesti u pitanje stručnost Kucharskoga dok je istovremeno stručnost Stipišićevu prihvaćala kao nepobitnu. No jasno se vidi iz slika koje su ovdje već donesene iz Akademijnog rukopisa VII. 17 da tu nema govora ni o kakvoj humanistici, ni zreloj ni nezreloj, nego da je riječ o istoj vrsti gotice kojom je pisan i vatikanski molitvenik Barb. lat. 370 (vidi sliku 5; radi što jednostavnije usporedbe biram iz vatikanskog molitvenika tekst psalma 99).²⁷

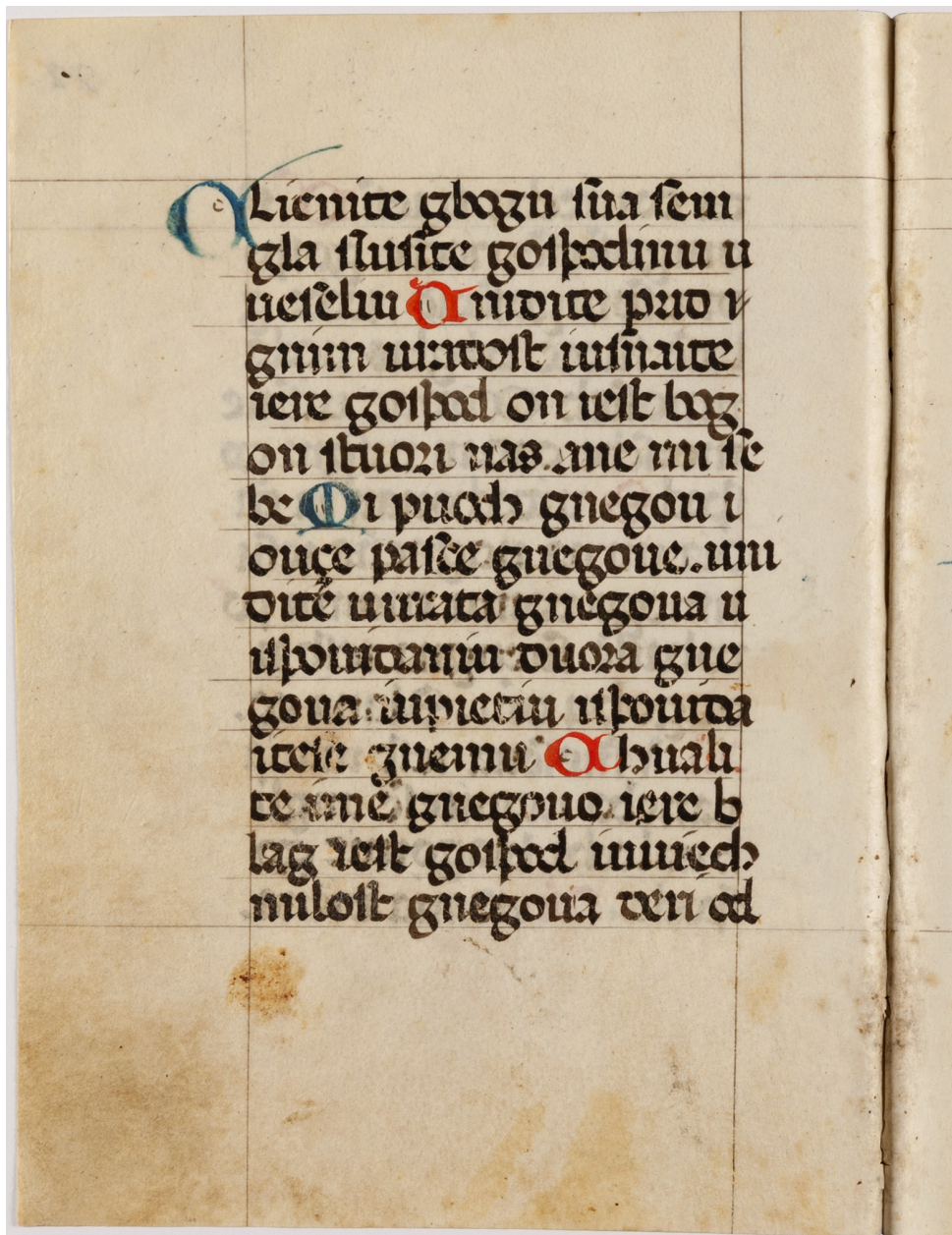
---

²⁴ Malić 1996:64.

²⁵ Malić i Fališevac 2004:XLII.

²⁶ Malić i Fališevac 2004:XLIII.

²⁷ Rukopis Barb. lat. 370 slobodno je dostupan u digitalnom obliku: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.lat.370. Za ovu obliku vrstu gotice, tipičnu za talijanske rukopise kasnog srednjovjekovlja pa stoga poznatu i pod nazivom talijanska rotunda, vidi poglavlje »Southern Textualis and Semitextualis« u Derolez 2003 s detaljnom raspravom o pojedinim slovima te sa slikovnim priložima iz samih rukopisa. U knjizi *Povijesne pomoćne znanosti u teoriji i praksi* Stipišić jasno razlikuje talijansku goticu knjižnoga tipa od humanistike tako da nije jasno kako je moglo doći do tako velike zabune u vezi s rukopisom VII. 17 Arhiva HAZU u Zagrebu; vidi Stipišić 1985.

Slika 5: Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, rukopis Barb. lat. 370, list 22v.

Kao što je Fancev u vatikanskom molitveniku želio vidjeti molitvenik koji je u Dubrovniku gledao Kucharski, tako je i Malić to isto željela vidjeti u zagrebačkom molitveniku. Razlika je, naravno, u tome što je Fancev u svojoj želji bio u krivu, a Malić u pravu. Za ostvarenje te želje njoj, međutim, nije bio potreban Stipišić, nego joj je mogao poslužiti Šafárik, koji je još 1833. godine iz zagrebačkog, zapravo Appendinijeva, molitvenika objavio izvatke u *Serbische Lesekörner*. Mogao joj je osim toga poslužiti i Petar Kolendić, koji je još 1960. godine u *Zborniku istorije književnosti* objavio Appendinijeve bilješke o dubrovačkim piscima i njegove izvatke iz dubrovačkog molitvenika, a sve to u prijepisu Jeremije Gagića. Iako je pisao 1960. godine, Kolendić nije znao za rukopis koji je tada već bio u Arhivu HAZU u Zagrebu, nego je smatrao da je on zagubljen i da su stoga Gagićevi prijepisi osobito vrijedni: »a možda je od svega toga najdragocenije ono nekoliko ispisa iz *Oficija Bogorodičina*, jednog nažalost zagubljenog dubrovačkog rukopisa koji je u svojoj osnovi pisan najmanje u XV veku«. ²⁸ Začudo, ni Kolendiću nije bilo poznato da je upravo te izvatke, na temelju kojih on rukopis smješta u petnaesto stoljeće, još 1833. godine objavio Šafárik kao primjere srpske pismenosti iz trinaestog i četrnaestog stoljeća.

Od Appendinija, koji je rukopisni molitvenik u svom vlasništvu smještao u trinaesto stoljeće i time utjecao na Šafárika, preko Kucharskog, koji ga je smještao u četrnaesto, do Kolendića i Malić, koji su ga smještali u petnaesto i konačno do Gagića, koji ga je odgurao u sedamnaesto stoljeće dobili smo zapravo jedinstven spomenik: jedan te isti rukopis koji odjednom i samostalno predstavlja ni manje ni više nego pet stoljeća dubrovačke pismenosti. Već bi nam ovo trebalo biti dovoljno da zaključimo koliko su nestabilni temelji na kojima jezikoslovna znanost u posljednja dva stoljeća gradi svoje pripovijesti o povijesti hrvatskog jezika. Dakako, da bi se bilo što pouzdano saznalo o povijesti hrvatskoga jezika, potrebno je prije svega pouzdano ustanoviti vrijeme u koje su nastali spomenici koji taj jezik bilježe. No i kad se to ustanovi – što dosad za stare dubrovačke molitvenike nije učinjeno – bit će potrebno pitati u kojoj je mjeri vrijeme spomenika ujedno i vrijeme jezika koje se u spomenicima bilježi. Tu su molitvene knjige osobito nezahvalan predmet analize jer nije lako odrediti stupanj njihove jezične konzervativnosti. Ta jezična konzervativnost dodatno se komplicira kad se s njome spoji konzervativnost rukopisa, a upravo nam je tu Appendinijev molitvenik, kao što ću pokazati, osobito poučan primjer. U ostatku ove rasprave iznijet ću nekoliko primjedaba o ovom izrazito zanimljivom molitvenom priručniku te o nekim drugim dubrovačkim mo-

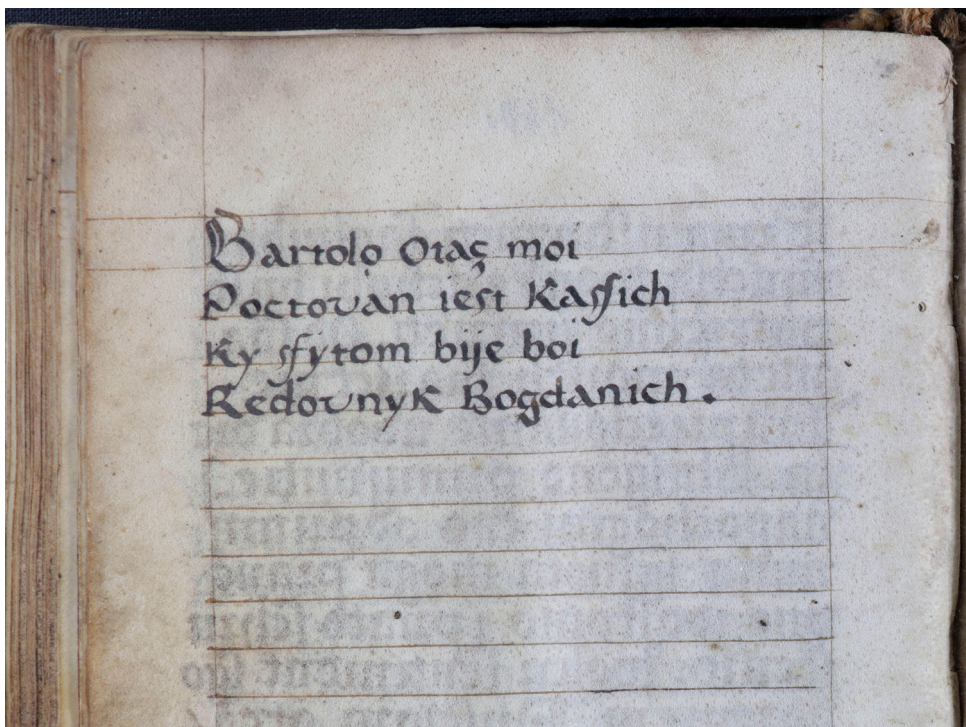
---

²⁸ Kolendić 1960:40.

litvenicima u nadi da će te primjedbe potaknuti pomnije i strpljivije proučavanje samih rukopisa. To proučavanje jezikoslovci ne mogu prepustiti stručnjacima za paleografiju, i to zato jer su upravo rukopisi konkretni povijesni svjedoci jezika. Ti svjedoci ne pripadaju uvijek jednom trenutku, nego su uronjeni u vrijeme i k nama dolaze kao prošlost koja je slojevita i često neprozirna. Jedan od prvih zadataka onoga tko se uistinu zanima za povijest jezika, a osobito za povijest jezične upotrebe, mora biti što potpunije rasvjetljavanje slojevitosti i višestruke vremenitosti samog dokaznog materijala.

*

U svom opisu rukopisa VII. 17, koji naziva Akademijin dubrovački molitvenik, Dragica Malić prepoznaje ruke tri različita pisara te jednu naknadnu stihovanu bilješku zapisanu četvrtom rukom na samom kraju u kojoj se spominje Bartol Kašić: »Bartolo Otač moi / Poctovan iest Kassich / Ky sfytom bije boi / Redovnyk Bogdanich« (list 140v, slika 6).²⁹

Slika 6: Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, rukopis VII. 17, list 140v.

²⁹ Arhiv HAZU, rukopis VII. 17, list 140v. Ne prenosim dugo s niti točku nad y.

Za tu bilješku Malić kaže samo da je »iz kasnijega vremena« te da se zbog spomena Kašića može pretpostaviti da se rukopis »u to vrijeme nalazio u samostanu gdje je Kašić bio dušobrižnikom.«³⁰ Ostaje nejasno tko je bilješku zapisao te o kakvu je Kašićevu boju riječ, ali zanimljivo je da je bilješka zapisana tako da se učini starijom nego što jest. Naime, iako zbog spomena Kašića vjerojatno nije nastala prije sedamnaestog stoljeća, bilješka donekle oponaša oblik slova starijeg rukopisa u koji je unesena. Time se ona pridružuje logici treće ruke, koja je u prazan prostor na listu 67 dodala jednu molitvu, nevjesto nastojeći da svoja slova učini što sličnijima ruci starijeg pisara (slika 7). Tako ta novija treća ruka slova crta više nego što ih izvodi odvojenim potezima, a k tome ne razlikuje neke ključne osobine predloška koji oponaša pišući na primjer varijantne oblike slova *r* bez obzira na oblik prethodnog slova (tako je u zapisu *uchragleustuu mira* trebalo dvama oblicima slova *r* zamijeniti mjesta). I treća i četvrta ruka, prema tome, pripadaju pisarima koji više ne znaju pisati goticu te su stoga vremenski udaljene od prve i druge ruke, koje obje goticu pišu vješto te su odgovorne za većinu teksta u rukopisu. Prva je ruka zapisala tekst od početka sada krnjeg rukopisa do lista 102r, a druga ruka od lista 102v do kraja odnosno do lista 140r.

Komentirajući dodatak treće ruke, Malić ga tumači tako što pretpostavlja da je »tu bio ostavljen prazan prostor za molitvu što je prvoj ruci nedostajala.«³¹ Malić se, međutim, ne izjašnjava o tome kada je ta treća ruka dodala molitvu. Malić se također ne izjašnjava o tome kada je pisala druga ruka u odnosu na prvu. Naime, i ta druga ruka dodala je na prazan prostor u prvom dijelu rukopisa jednu molitvu (list 61r, slika 8). U opasci koja je uključena u njezin rad iz 1996, ali je izostavljena u izdanju iz 2004. godine, Malić nudi sljedeću pretpostavku: »Ti bi se umeci mogli tumačiti tako da je pri prvotnom prepisivanju u predlošku nešto nedostajalo, te su praznine naknadno ispisane drugom i trećom rukom.«³² Ni iz ove izostavljene formulacije nije jasno da li je Malić smatrala da su tri pisara dje-

---

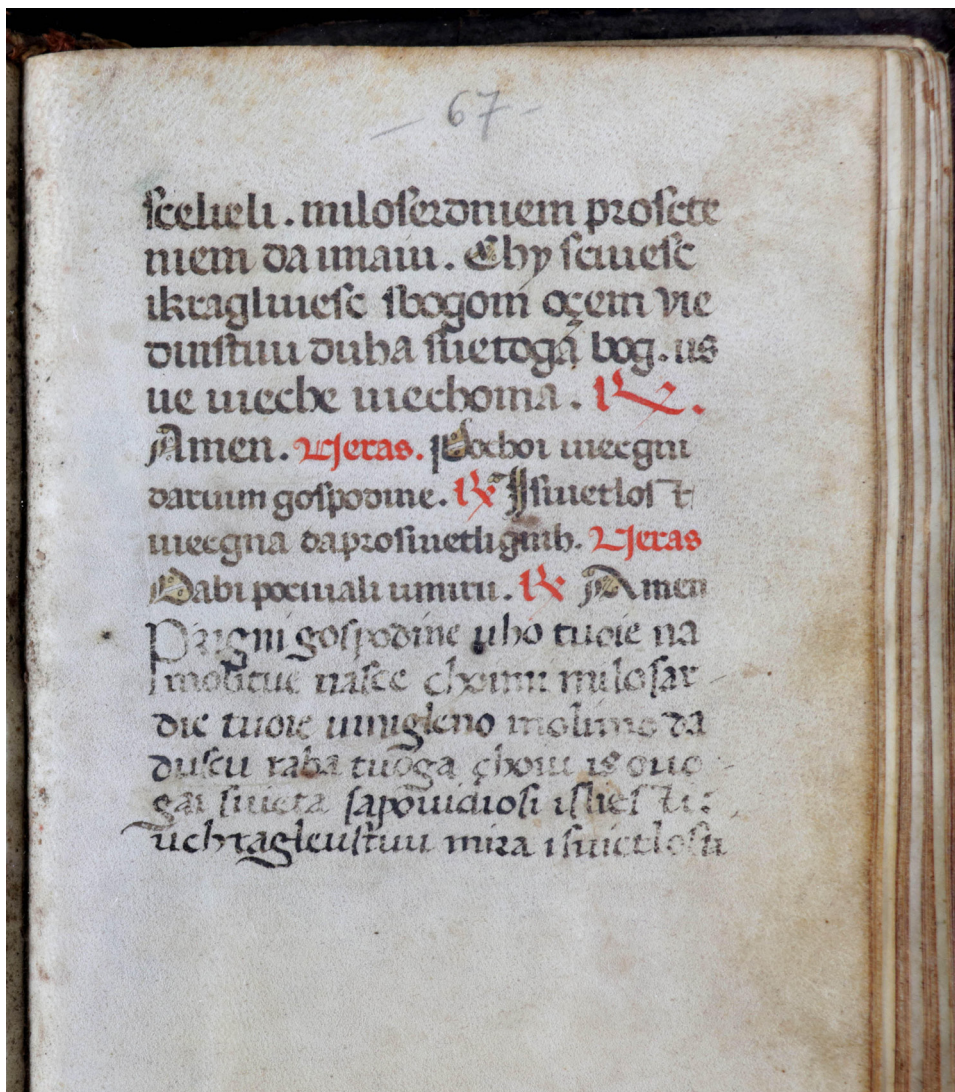
³⁰ Malić i Fališevac 2004:XLIV. Ivana Prijatelj Pavičić krivo razumijeva zapis kada piše: »Riječ je o zapisu redovnika Bogdanića datiranom tijekom prve polovice XVII. stoljeća, koji se poziva na oca Bartola Kašića« (Prijatelj Pavičić 2011:216). Kašićevo ime u obliku Bartolomeo Kašić Bogdaničić nalazimo na naslovnici njegova djela *Nacin od meditationi* (1613) te u izdanju Orbinijeva *Zarčala duhovnoga* iz 1621. godine. Rukopis je sigurno bio u posjedu neke isusovačke ustanove. Ni Malić ni Prijatelj Pavičić, naime, ne primjećuju da se na sadašnjem prvom listu vidi ostatak starijeg zapisa o vlasništvu koji završava riječima »Soc.^{is} Jesu«. Taj nam je zapis vrijedan zato što nam govori da je već prije 1773. godine, kada je Družba Isusova ukinuta, rukopis bio obezglavljen.

³¹ Malić i Fališevac 2004:XLIV.

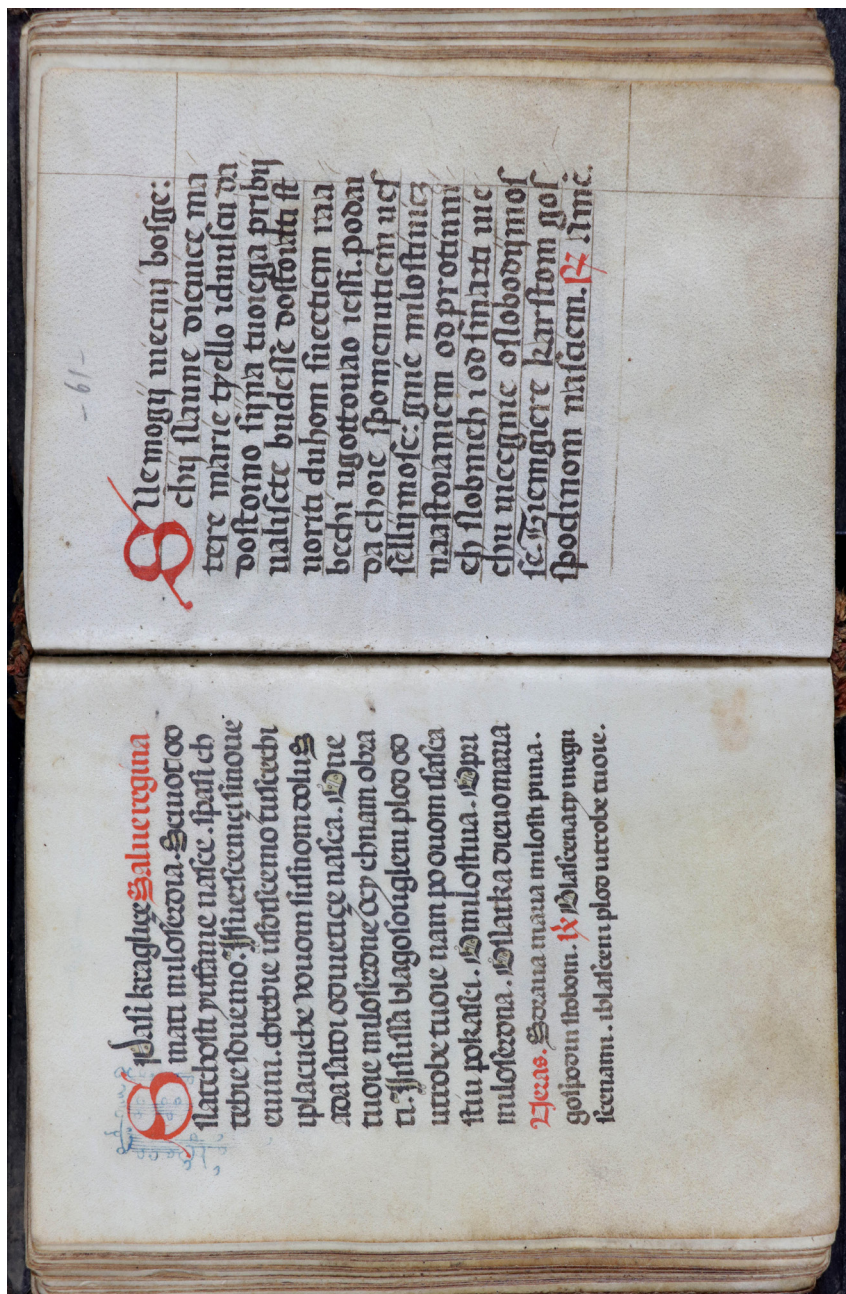
³² Malić 1996:65.

lovala u isto doba ili su bili međusobno vremenski udaljeni. Jasno je, međutim, da je Malić smatrala da su u prvom dijelu rukopisa ostavljane praznine jer je prvom pisaru nešto nedostajalo u predlošku, a da su te praznine onda popunjavane drugom i trećom rukom.

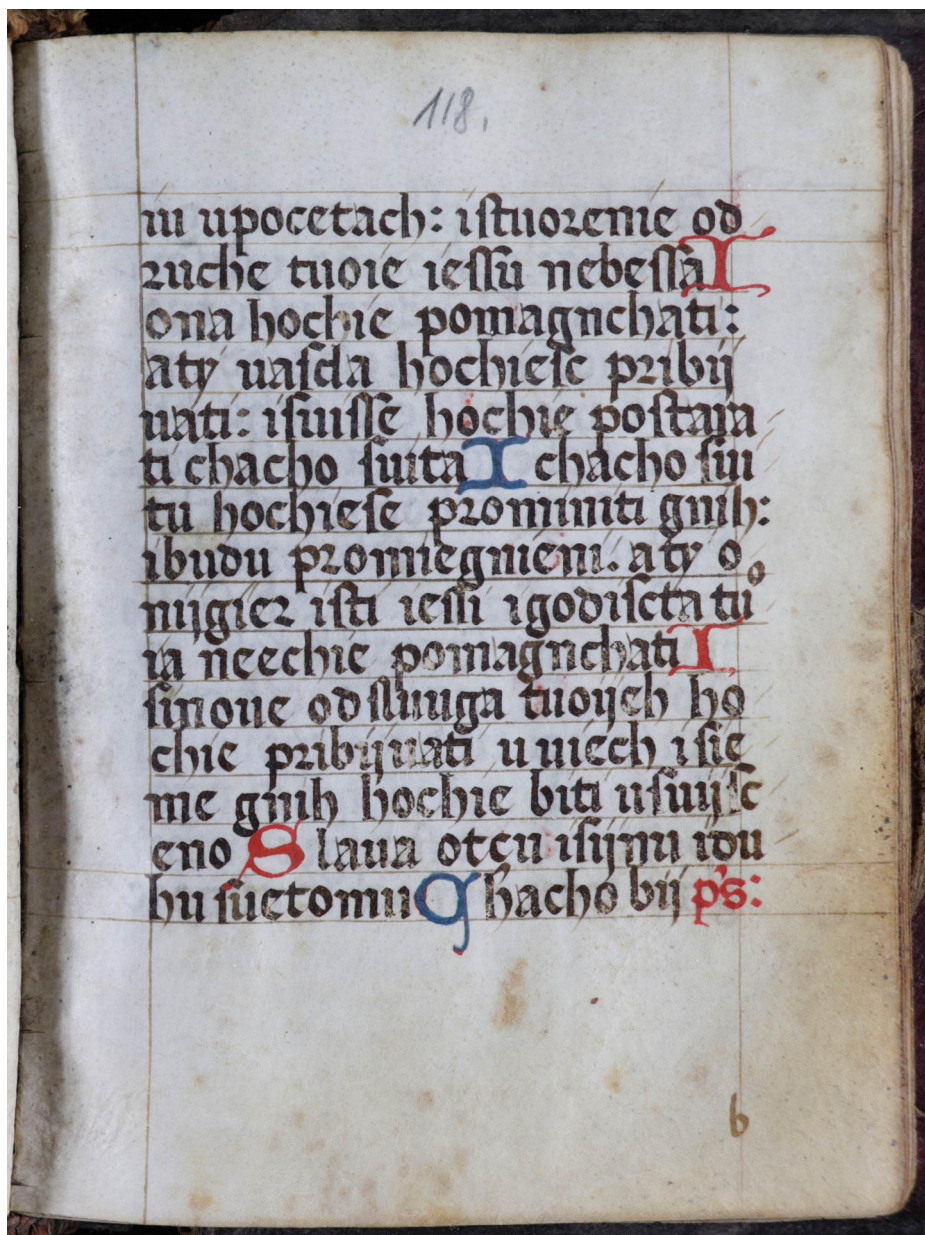
Slika 7: Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, rukopis VII. 17, list 67r.

Slika 8: Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, rukopis VII. 17, listovi 60v-61r.

Budući da je treća ruka goticu pisala nevješto te je dodala samo jednu molitvu, nju možemo i vremenski i po značenju odvojiti od prve i druge ruke. No potrebno je jasno međusobno odvojiti i prvu i drugu ruku jer su i one vremenski udaljene, a da bi se shvatilo u kakvom su točno odnosu, potrebno je pažljivije promotriti sam rukopis. Naime, prva ruka nije u rukopisu ostavljala praznine jer joj je nešto nedostajalo u predlošku. Naprotiv, logika praznina u dijelu rukopisa za koji je odgovorna prva ruka povezana je s iluminacijama koje su prisutne na početku različitih oficija ili dijelova pojedinih oficija, a manji prazni prostori nalaze se i ispred početka pojedinih poglavlja. Veće praznine nalazimo isključivo ispred iluminacija, uvijek slikanih na desnoj strani i to na sljedećim mjestima: na listu 10r, gdje počinju *laudes* (ostavljeno je prazno pola lista 9r i čitav 9v); na listu 21r, gdje počinje *prima* (ostavljen je prazan 20v); na listu 26r, gdje počinje *tertia* (ostavljen je prazan 25v); na listu 31r, gdje počinje *sexta* (ostavljen je prazan manji dio 30r i čitav 30v); na listu 36r, gdje počinje podnevna molitva (ostavljen je prazan veći dio 35r i čitav 35v); na listu 41r, gdje počinje večernja molitva (ostavljen je prazan veći dio 40r i čitav 40v); na listu 49r, gdje počinje *completorium* (ostavljeno je prazno pola 48r i čitav 48v); na listu 62r, gdje počinje oficij od mrtvih (ostavljeni su sasvim prazni i 61r i 61v); na listu 68r, gdje počinje *matutinum* (ostavljeno je prazno otprilike pola 67r te čitav 67v); na listu 89r, gdje počinju *laudes* (ostavljen je prazan 88v); na listu 95r, gdje počinje oficij Svetoga Krsta (ostavljen je prazan manji dio 94r i čitav 94v); te konačno na listu 99r, gdje počinje oficij Svetoga Duha (ostavljen je prazan manji dio 98r i čitav 98v).

Vidljivo je iz ovog popisa da je jedino mjesto na kojem je prva ruka ostavila dvije uzastopne prazne stranice početak oficija od mrtvih (list 62r), odnosno mjesto gdje se završava oficij Blažene Djevice Marije i počinju drugi oficiji. Upravo je na tom mjestu, i to na prvoj od dvije prazne stranice (61r, slika 8), druga ruka osjetila potrebu da nešto doda. No to što je dodano nije bilo nešto što je oficiju Blažene Djevice Marije nedostajalo, jer primjerice i takozvani Vatikanski hrvatski molitvenik završava Marijin oficij na isti način, nego nešto što je druga ruka dodala izazvana prazninom koja joj se učinila neobičnom i zgodnom da se iskoristi. Činjenica da se drugom pisaru ta praznina učinila neobičnom govori nam da taj pisar zapravo nije sasvim shvatio estetsku logiku kojom se vodio originalni pisar te da je stoga kodeksu pristupio naknadno, s drugačijim shvaćanjem svojih ovlasti. Naime, očito je da je prvom pisaru, čije je umijeće doista bilo na visokoj razini, estetika bila na prvom mjestu te da mu nisu smetale praznine, a činjenica da je u rukopisu ostalo toliko praznih stranica govori nam da je rukopis rađen za nekoga tko si je mogao priuštiti i veliku količinu pergamene i velik broj skupih minijaturnih ukrasa i pisara koji je bio izvrstan u svom poslu.

Slika 9: Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti,
rukopis VII. 17, list 118r.

Dodatne pojedinosti koje nalazimo u dijelu rukopisa za koji je odgovorna druga ruka omogućuju nam da još jasnije vremenski odijelimo prvog i drugog pisara te da sasvim rastavimo kodeks koji je danas u jednom uvezu, ali koji je zapravo nekoć sadržavao materijalno odvojene jedinice. Dok u prvom dijelu rukopisa nalazimo velik broj minijatura, u drugom dijelu nalazimo ih svega dvije: prvu na listu 108r, gdje počinju pokornički psalmi, te drugu na listu 131v, gdje počinje jedna molitva Djevici Mariji. Već iz činjenice da se druga minijatura nalazi na zadnjoj strani lista govori nam da je ovaj pisar svom zadatku pristupao sasvim drugačije od prvog pisara, koji je uvijek za minijature rezervirao prvu stranu novog lista. Nadalje, drugi pisar – opet za razliku od prvoga – na kraju sveščića piše kustode (listovi 117v, 127v te 137v), a na početku jednog od sveščića piše i signaturu. To je list 118r (slika 9), na kojem je u donjem desnom kutu zapisana signatura b, što znači da je taj sveščić bio drugi sveščić u dijelu rukopisa koji je sastavio drugi pisar, a onda taj dio dodao sasvim samostalnom rukopisu za koji je bio odgovoran prvi, stariji pisar. Prvi sveščić drugog pisara započeo je, prema tome, deset listova ranije, a to se mjesto podudara upravo s početkom pokorničkih psalama (list 108r).

Budući da je prvi pisar svoj posao završio na listu 102r, koji međutim nije bio posljednji list sveščića, ostalo je u njegovu rukopisu nekoliko praznih listova. Nakon što je drugi pisar spojio svoj rukopis s rukopisom prvog pisara, njegov mu se novooblikovani kodeks učinio zgodnim spremnikom upravo zbog praznine koja se sada otvorila takoreći u sredini te je na te prazne listove dodavao stvari koje su mu iz drugih izvora dolazile pod ruku. Tu je on dodao još jednu molitvu Djevici Mariji (listovi 102v do 104r) te početak Evanđelja po Ivanu (listovi 104v do 105v), dok nije uspio popuniti listove 106 i 107, koji su i danas prazni.³³ Kada ispravno shvatimo materijalnu logiku ovog molitvenika, možemo lakše objasniti ono što se Malić učinilo anomalijom u njegovu sastavu: »Ali zanimljivost je ovog molitvenika proslav iz Ivanova evanđelja, kojemu je to jedini dosad poznati primjerak, a i inače takvi sastavni dijelovi nisu prisutni u knjižica-

---

³³ U Malić i Fališevac 2004:254 kaže se da list 107 nedostaje, ali on je tu. On nije mogao nedostajati ni kada je Malić konzultirala rukopis jer se ona oslanja na folijaciju olovkom koja je zavedena pri vrhu na sredini lista sigurno u dvadesetom stoljeću. Malić ne spominje stariju folijaciju olovkom, u gornjem desnom kutu, koja nije uvijek vidljiva. Ali iz onoga što se vidi jasno je da se dvije folijacije slažu sve negdje do sadašnjeg lista 89, nakon čega starija folijacija ide za jedan broj naprijed. No to će biti previd onoga tko je proveo tu folijaciju jer se ne vidi u rukopisu nikakav nedostatak. Sudeći prema pismu, moguće je da je tu stariju folijaciju, zajedno s brojevima psalama na marginama, proveo upravo Jeremija Gagić.

ma te vrste i namjene.«³⁴ Tu nam je sadržajno odudaranje dodatna potvrda da je drugi pisar u svoj novostvoreni kodeks dodavao stvari naknadno i ne uvijek s osobitim obzirom na njegovu osnovnu molitvenu strukturu.

Rad drugog pisara moguće je, naposljetku, vremenski donekle i precizirati. U njegovu dijelu rukopisa prepisane su između ostaloga i litanije, a njihov nam sastav daje siguran datum prije kojega rad toga pisara nije mogao nastati. Naime, jedan od svetaca koji se spominje u litanijama je i sv. Bonaventura (list 123r), franjevački teolog koji je proglašen svetim tek 1482. godine. Prema tome, sve što je u Akademijinu kodeksu poteklo od druge ruke zapisano je najranije koncem petnaestog stoljeća, a opreznija bi datacija svakako uključila i prvu četvrtinu šesnaestog stoljeća kao mogući vremenski okvir unutar kojeg je djelovao ovaj pisar. Dodatna nam je potvrda ovakvoj dataciji prisutnost u litanijama i sv. Bernardina, još jednog franjevca, koji je kanoniziran 1450. godine, te sv. Vičenca Fererskog, kanoniziranog 1455. godine. I ti nam podaci potvrđuju drugu polovicu petnaestog stoljeća kao vrijeme prije kojega drugi pisar Akademijinog kodeksa nije mogao djelovati.³⁵

Na temelju provedene analize može se vremenska raslojenost Akademijina rukopisa VII. 17 sažeti na sljedeći način: njegov je najstariji i nekoć samostalan dio rad samo jednog pisara, koji je sa svojim poslom završio na listu 102r nakon što je prepisao oficij Blažene Djevice Marije, oficij od mrtvih, oficij Svetoga Krsta te konačno oficij Svetoga Duha; dobavivši taj prijepis, drugi je pisar koncem petnaestog ili početkom šesnaestog stoljeća njemu dodao svoj sasvim odvojen prijepis koji je obuhvaćao sedam pokorničkih psalama, litanije s pripadnim molitvama te dvije molitve Djevičice Mariji (list 108r i dalje); spojivši i uvezavši ta dva odvojena rada, isti je taj drugi pisar na listovima koji su ostali prazni upisao jednu molitvu (list 61r), zatim još jednu molitvu (listovi 102v do 104r) te proslav Evandjelja po Ivanu (list 105r-v); naknadni vlasnik rukopisa, nevješt pisanju gotice, dodao je na listu 67r-v jednu kratku molitvu nastojeći svoja slova prilagoditi starini izvornog rukopisa; vjerojatno u sedamnaestom stoljeću netko je pri samom kraju rukopisa zapisao četiri stiha u kojima se spominje Bartol Kašić (list 140v), a sigurno prije 1773. godine i ukinuća Družbe Isusove unesen je na prvi list već okrnjenog kodeksa zapis o pripadnosti kodeksa ne-

---

³⁴ Malić i Fališevac 2004:XLIV.

³⁵ Upravo se na ovaj i na još jedan sličan način datiranja oslonio i Rački kada je 1859. godine upozorio na postojanje vatikanskog hrvatskog molitvenika (Barb. lat. 370). Rački navodi nekoliko svetaca iz trinaestog stoljeća, ali također primjećuje da se u jednoj molitvi spominje papa Ivan XXII, čiji pontifikat pripada prvoj polovici četrnaestog stoljeća. Time je Rački za ovaj rukopis ustanovio pontifikat Ivana XXII kao *terminus ante quem non*; vidi za relevantne izvatke Fancev 1934:IX.

kom isusovačkom zavodu; konačno, početkom devetnaestog stoljeća nekoliko tragova olovkom ostavio je u kodeksu i Jeremija Gagić, koji je vjerojatno proveo i prvu folijaciju, dok je u dvadesetom stoljeću provedena najnovija folijacija olovkom.³⁶

*

Vremenska raslojenost Akademijinog dubrovačkog molitvenika može donekle objasniti varijacije u ocjenama onih koji su od početka devetnaestog stoljeća naovamo sudili o njegovoj starini, bilo na temelju izravnog uvida u rukopis bilo na temelju jezika kojim su napisani njegovi pojedini dijelovi.³⁷ Ista ta vremenska raslojenost pokazuje nam da je ovaj molitvenik neopravdano u svojoj cijelosti uključen u Akademijino izdanje *Najstariji latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)* jer bi se samo za jedan njegov dio, onaj koji je zapisala prva ruka, moglo tvrditi da doista potječe iz tog razdoblja. Za datiranje prvog dijela, koji predstavlja jedan uistinu prelijep primjer hrvatske pisane kulture, trebat će još strpljivog proučavanja samih rukopisa, a ne tek jezika koji se u tim rukopisima nalazi. Bit će potrebno između ostaloga iznova pažljivo usporediti Vatikanski hrvatski molitvenik (Barb. lat. 370) i najstariji dio Akademijinog dubrovačkog molitvenika (VII. 17) kako bi se donijele bolje utemeljene pretpostavke o njihovoj starini, osobito sada kada znamo da Akademijin dubrovački molitvenik nije pisan humanističkim pismom, nego istom vrstom gotice kojom je pisan i Vatikanski molitvenik. U tome zadatku ne bi se trebalo ograničiti samo na rukopise koji su pisani hrvatskim jezikom jer se ne može pretpostaviti da su jedni pisari prepisivali rukopise na hrvatskom, a drugi na primjer na latinskom jeziku, ili da su jedni minijaturisti oslikavali hrvatske dok su drugi oslikavali latinske inicijale. To nadalje znači da oni koji se u istinski istraživačkom smislu zanimaju za povijest hrvatskog jezika trebaju u obzor svojih proučavanja staviti prije svega rukopisnu kulturu jer

---

³⁶ Posljednji sveščić Akademijinog kodeksa u njegovu današnjem sastavu sastoji se od svega četiri lista (138–141), od kojih je posljednji list (141) ostao prazan. Folijacijom je međutim obuhvaćen i list 142 iako je to zapravo tek odlijepljen uvezni list koji je sa svojim parnjakom, kako je to pri uvezivanju često bio slučaj, služio kao svojevrsna kolijevka posljednjem sveščiću i tako prošiven povezivao knjižni blok s koricom. Taj se parnjak onda izrezivao, što nalazimo i u Akademijinu kodeksu, gdje se njegov ostatak vidi ispred lista 138. Na uveznom listu, danas označenom kao list 142r, našvrljano je talijanskim jezikom nešto što podsjeća na zaključni epistolarni pozdrav (prilično se jasno vidi *mando mile saluti*), a najvjerojatnije je riječ o probi pera.

³⁷ U tome smislu osobito je zanimljiv primjer Šafárik, koji je, kako je već spomenuto, iz dva dijela rukopisa objavio dva izvotka razdvajajući ih jednim nepovezanim spomenikom te tako ostavljajući dojam da je riječ o dva različita rukopisa. Iako zaveden Appendinijevom datacijom, Šafárik je ovakvim, vjerojatno donekle i slučajnim, razdvajanjem rukopisa zapravo prikazao stvarno stanje stvari.

bez razumijevanja njezinih zakona neće moći ispravno razumjeti ni zakonitosti jezičnih spomenika koji se unutar te kulture rađaju i njome donekle bivaju određeni.

Moglo bi se navesti mnoštvo primjera koji pokazuju veliku nesigurnost s kojom su se prema jezičnim spomenicima odnosili oni koji su ih proučavali, a ponekad su to bila najsjajnija imena hrvatske humanističke znanosti. Problem je za ćiriličku rukopisnu tradiciju zorno prikazao Vladimir Mošin u uvodu svome katalogu ćiriličkih rukopisa Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.³⁸ No ništa nije bolje stanje ni s latiničkim rukopisima, i to ne samo s onima starije dobi.³⁹ Čak i kad se u obzir uzmu samo rukopisni molitvenici, vidi se da je stanje njihova proučavanja na neprihvatljivo nisku stupnju. Tako, na primjer, Malić za molitvenik koji zove Drugi vatikanski (Vat. slav. 21) može još 2004. godine reći da je on »s kraja 15. st.«, u tome nekritički slijedeći Fanceva,⁴⁰ iako je katalog slavenskih rukopisa u Vatikanskoj knjižnici, objavljen 1985. godine, na temelju filigrana nedvojbeno dokazao da rukopis potječe tek s konca 16. stoljeća.⁴¹ Tu je Fancev sigurno bio zaveden pismom (slika 10) koje nevješto nastoji i po svom izgledu imitirati neki očito stariji predložak, a sličan smo postupak već vidjeli u pisanju treće ruke Akademijinog dubrovačkog molitvenika.⁴²

---

³⁸ Mošin 1955.

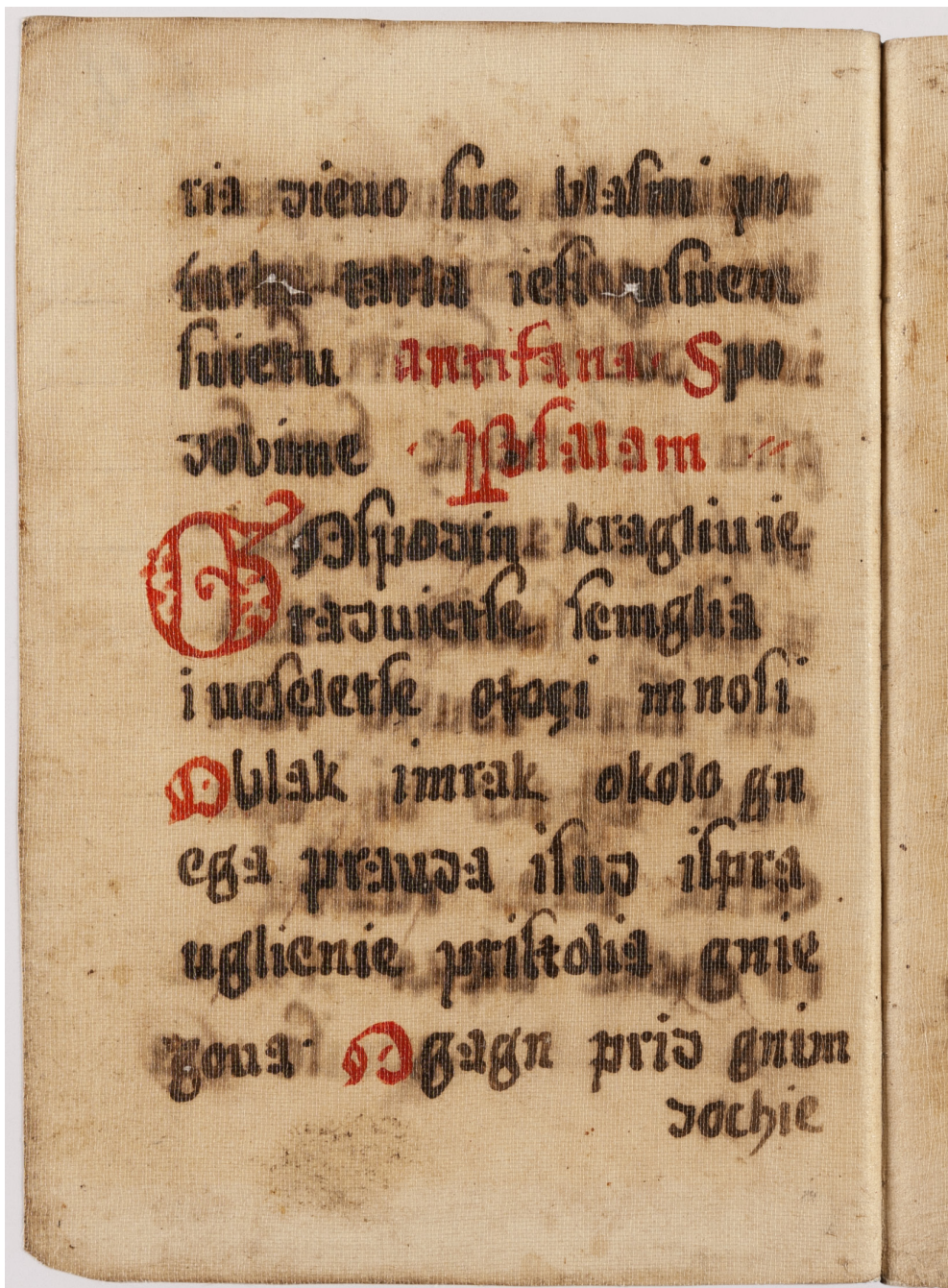
³⁹ Za ponekad nevjerojatne promašaje u datiranju rukopisa Gundulićeva *Osmana*, vidi Lupić i Bratičević 2017.

⁴⁰ Malić i Fališevac 2004:XLI; vidi i Malić 1996:64 (gdje se kaže da je molitvenik »negdje s kraja 15. stoljeća«) te Fancev 1934:XXIX, gdje se kaže da molitvenik »svojom postankom ide na kraj 15 vijeka«. Fancev u svom datiranju uglavnom slijedi opaske koje nalazi u Jagić 1903.

⁴¹ Džurova *et al.* 1985:93.

⁴² Rukopis Vat. slav. 21 slobodno je dostupan na mreži u digitalnom obliku (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.slav.21), no nažalost slike potječu s mikrofilma pa se u njima gubi nešto od starinskog dojma koji između ostaloga rukopis ostavlja izmjenom crvenih i crnih slova.

Slika 10: Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, rukopis Vat. slav. 21, list 48v.

Ako pisar nastoji u svom prijepisu oponašati izgled svog predloška, znači li to da se on i prema jeziku tog predloška odnosi vjernije nego što bi to inače činio? To pitanje u vezi s rukopisnim molitvenicima uopće nije postavljano, a ono je važno jer nam može pomoći u ocjenjivanju konzervativnosti pojedinih spomenika. Problem je utoliko zanimljiviji što je susjedni vatikanski rukopis, Vat. slav. 22, koji je Ciro Giannelli objavio pod naslovom *Dvije dubrovačke službe od g. 1552*, datiran.⁴³ No iako se njegovo pismo (slika 11) doima dosta mlađim od pisma Vat. slav. 21, taj je rukopis iz 1552. zapravo stariji od takozvanog Drugog vatikanskog molitvenika. No i ovaj pisar iz 1552. trudio se bar donekle oponašati svoj stariji predložak, što se osobito vidi u poprilično neuspjelim pokušajima da piše gotičke inicijale i naslove. U samom tekstu, međutim, ovaj se pisar nije trudio crtati slova kako bi ona bila što sličnija slovima njegova predloška.⁴⁴

S drugačijim no povezanim problemom suočava nas rukopis broj 19 Arhiva Male braće u Dubrovniku, koji u svom popisu starih molitvenika Malić smješta na sam kraj opisujući ga kao rukopis »s kraja 16. st.«.⁴⁵ No kada je taj molitvenik jednim kratkim paragrafom prvi put uveo u znanstvenu raspravu, Fancev je o njemu napisao sljedeće (objašnjavam u uglatim zagradama Fancevljeve kratice jer bi inače bilo teško razumjeti što se hoće reći): »I ovaj molitvenik [Drugi vatikanski molitvenik, Vat. slav. 21, koji Fancev smješta na kraj 15. stoljeća, a koji je zapravo s kraja 16. stoljeća] pripada jezički istoj sredini, kojoj pripada i *Ov* [Vatikanski hrvatski molitvenik, Barb. lat. 370, koji Fancev smješta na kraj 14. stoljeća], tj. i on je pisan ili u Dubrovniku ili u njegovoj najbližoj okolini. Iako on [tj. Vat. slav. 21] svojim postankom stoji mnogo bliže dobi, kad je pisan *Ov* [dakle koncu četrnaestog stoljeća], opet je veza među njima daleko slabija, nego što postoji veza između *Vatikanskog hrvatskog molitvenika* 14 vijeka [dakle molitvenika koji je Fancev dosad označavao kraticom *Ov*] i molitvenika dubrovačke franjevačke knjižnice (*Of*) [to je rukopis broj 19], koji pretstavlja

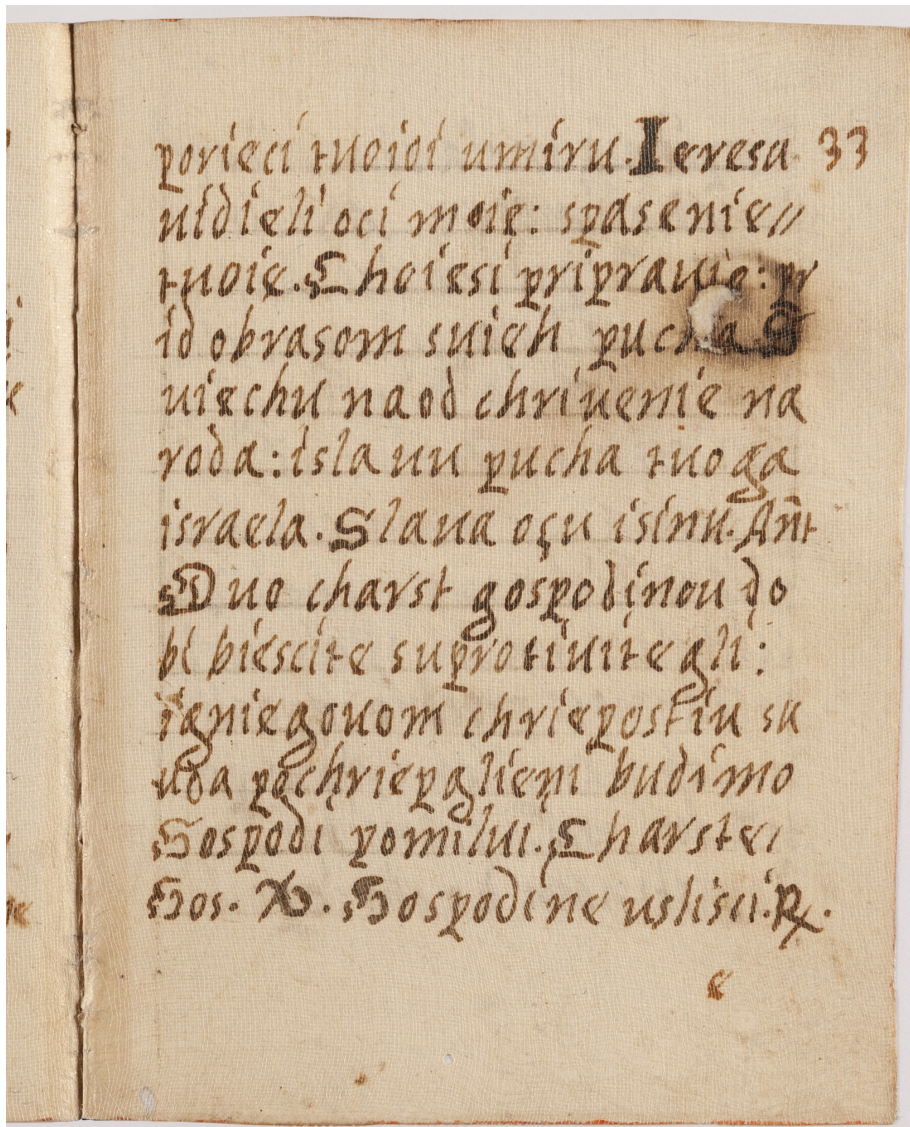
---

⁴³ Vidi Rešetar i Giannelli 1938. Kada Rešetar taj rukopis komentira, on kaže da je on »važan s jezične strane, jer je novo vrlo jako svjedočanstvo za to kako se je baš govorilo u Dubrovniku u sredini XVI. vijeka« (VIII). Tu se datum prijepisa automatski izjednačava s datumom jezika teksta, a da ne govorimo o tome da se izjednačuje pisani, i to molitveni, jezik s jezičnim običajima dubrovačke ulice. Rešetarove primjedbe na početku izdanja nisu u skladu s onim što o rukopisu u istoj knjizi piše Giannelli, koji priređuje i tekst.

⁴⁴ Ovu osobinu rukopisa Vat. slav. 22 primjećuje i Ciro Giannelli; vidi Rešetar i Giannelli 1938:148. I ovaj je rukopis slobodno dostupan na mreži u digitalnom obliku (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.slav.22), ali je nažalost i on kao i Vat. slav. 21 tek digitalizirani mikrofilm.

⁴⁵ Malić 1996:XLI. Vidi također Malić i Fališevac 2004:XLI, gdje se ponavlja ova tvrdnja.

krajem 16 vijeka učinjeni prijepis jednog *Ov*-u [to jest Vatikanskom hrvatskom molitveniku s konca 14. stoljeća] vrlo srodnog molitvenika-blizanca valjada iz 15 vijeka.⁴⁶

Slika 11: Rim, Biblioteca Apostolica Vaticana, rukopis Vat. slav. 22, list 33r.

⁴⁶ Fancev 1934:XXIX.

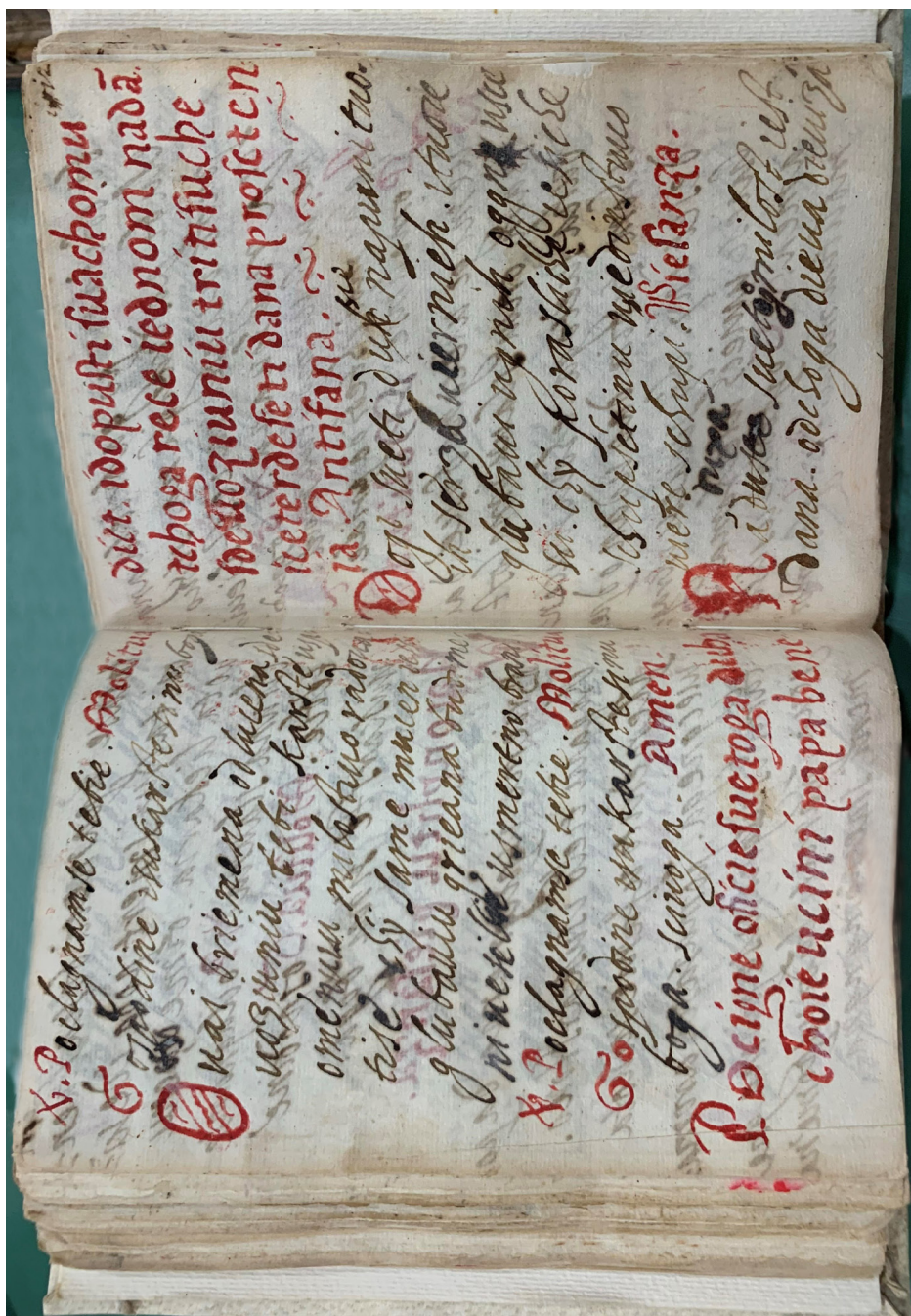
Kada se vidi kako je o dubrovačkim molitvenicima pisao jedan od njihovih najvažnijih proučavatelja, možda je lakše razumjeti zašto je rasprava o njima zamrla na pola stoljeća. Fancevljeva poenta mogla bi se sažeti tako da se kaže kako je on u rukopisu s konca šesnaestog stoljeća (br. 19 Arhiva Male braće u Dubrovniku, slika 12) vidio zapravo rukopis koji je mnogo bliži rukopisu s konca četrnaestog stoljeća (Barb. lat. 370) nego što je to rukopis za koji je Fancev smatrao da je s konca petnaestog stoljeća (Vat. lat. 21). No kada znamo da je Vat. lat. 21 zapravo pisan koncem šesnaestog stoljeća, onda vidimo da je i u tom rukopisu Fancev vidio jezično stanje koje odgovara petnaestom, a ne šesnaestom stoljeću. Nije Fancev dalje elaborirao svoju tvrdnju, a rukopis broj 19 iz Arhiva Male braće ostao je do danas uglavnom neproučen.⁴⁷

No ako je Fancev bio u pravu i ako je franjevački molitvenik pod brojem 19 doista prijepis nekog molitvenika iz petnaestog stoljeća, onda bismo imali pravo očekivati da on u raspravi o dubrovačkim molitvenicima zauzme nešto važnije mjesto. Naprotiv, kada ga spominje u svojoj raspravi o Akademijinom dubrovačkom molitveniku, i Malić mu kao i Fancev posvećuje tek jedan paragraf: »Zapravo je *Akademijin dubrovački molitvenik* najpodudarniji s *Franjevačkim dubrovačkim molitvenikom* s kraja 16. stoljeća, što se čuva u knjižnici Franjevačkog samostana Male braće u Dubrovniku. U tom molitveniku oficijski dijelovi idu istim redom kao u *Akademijinu*, a iza njih slijedi *Sedam psalam pokornijeh* i *Molitva od Gospođe* (jedna od onih iz *Akademijina molitvenika*), a ista im je i tekstovna (prevodilačka) redakcija, ali se opet ne bi moglo reći da je *Akademijin molitvenik* poslužio kao neposredan predložak *Franjevačkom*, jer se ne slažu u upotrebi ikavizama/(i) jekavizama i nekim drugim jezičnim pojedinostima. Ikavizmi na mjestima gdje ih u starijem *Akademijinu molitveniku* nema pokazuju da je *Franjevački* imao još stariji predložak iste redakcije.«⁴⁸ Svejedno, Malić spomenuti franjevački molitvenik ne uključuje u svoje izdanje spomenika do sredine 15. stoljeća iako bi taj najmlađi dubrovački molitvenik mogao na jedan način biti zapravo najstariji dubrovački molitvenik.

---

⁴⁷ Giannelli smatra da je franjevački rukopis br. 19 pisan sredinom šesnaestog stoljeća jer mu se čini sličnim rukopisu Vat. slav. 22, koji je datiran; vidi Rešetar i Giannelli 1938:148–149. Ja tu ne vidim osobitu sličnost, nego bih na temelju pisma prije rekao da je rukopis br. 19 bliži sedamnaestom stoljeću. I ovaj pisar, kojemu urednost nije baš bila prioritet, nastoji reproducirati neke elemente svog predloška, ali više u vidu sugestivne informacije (koje je slovo u predlošku bilo ukrašeno ili pisano crveno; vidi sliku 12). O marijanskim molitvama u ovom molitveniku vidi Malić 1999.

⁴⁸ Malić i Fališevac 2004:XLIII.

Slika 12: Dubrovnik, Arhiv Male braće, rukopis 19, listovi 111v-112r.

Jasno je, dakle, da u dosadašnjoj raspravi o dubrovačkim molitvenicima nije sasvim jasno što se hoće reći kad se neki spomenik opiše kao *star*. Buduća proučavanja morala bi prije svega puno preciznije datirati same dokumente (prijepise) i što bolje razumjeti okolnosti u kojima su oni nastali. Ona bi nadalje trebala jasno utvrditi jesu li ti prijepisi nakon svog nastanka upotrebljavani za svoju izvornu svrhu, to jest svakodnevnu molitvu, ili su načinjeni kako bi se sačuvalo nešto što je već postalo povijesni kuriozitet (kao što mislim da je, primjerice, slučaj s rukopisom 19 Arhiva Male braće u Dubrovniku). Smještanje ovih rukopisa u širi kontekst hrvatske rukopisne kulture moglo bi nam pomoći da nešto više saznamo i o njihovim pisarima te o navikama s kojim su inače pristupali svom prepisivačkom zadatku.⁴⁹ Neki su od njih možda prilagođavali, drugi su možda bili izrazito konzervativni. Tek kada se uspostavi jasnija slika povijesti samih dokumenata, bit će potrebno iznova se okrenuti jezičnoj analizi tekstova koji se u tim dokumentima nalaze, i to na način koji materijalnost tih dokumenata nikada ne ostavlja sasvim po strani. Naime, ako se molitvenik prepisan koncem šesnaestog stoljeća slaže s molitvenikom s konca četrnaestog stoljeća više nego s onim s kraja petnaestoga, moramo se pitati kojem on odsječku povijesti hrvatskoga jezika zapravo pripada. Ukoliko je molitvenik koji je prepisan u petnaestom stoljeću i dalje u upotrebi koncem šesnaestog stoljeća, moramo se pitati što to znači za stvarnu povijest hrvatskoga jezika. Naime, molitva je dio života pa kroz njezino izgovaranje i jezik u kojem je oblikovana nastavlja živjeti. To što bi se on mogao učiniti zastarjelim u odnosu na jezične običaje novijeg vremena ne znači da je mrtav, nego tek znači da bismo povijesti hrvatskoga jezika trebali pristupati s više pažnje prema živom supostojanju vremenski različitih jezičnih stanja te biti manje opterećeni kronologijom koja se zasniva na linearnoj logici. To, dakako, ako nas zanima jezik kao živo tkivo upleteno u vrijeme, a ne tek kao apstraktni sustav u kojem tragamo za glasovnim promjenama i grafijskim varijacijama. Oni stvarni glasovi koji su molitvenicima davali

---

⁴⁹ Tu se u obzir treba uzeti i rad povjesničara umjetnosti iako se oni uglavnom ograničavaju na proučavanje slikovnih elemenata pojedinih rukopisa. Da bi i povjesničarima umjetnosti dobro došlo širenje rukopisnih vidika, vidi se iz sljedećih primjedaba o vatikanskom molitveniku (Barb. lat. 370): »Detaljna analiza stila i tipologije svetačkih inicijala VHM-a, koja pokazuje da su oni mogli biti naslikani u razdoblju između konca XIV. i početka XV. stoljeća, a najkasnije (kad je riječ o dominikanskim svecima) tridesetih godina XV. stoljeća, nije onoliko precizno sredstvo za donošenje datacijskog suda kao filološka analiza. Filološka analiza VHM-a koju su proveli Fancev i Malić govori da su minijature nastale oko 1400. godine, kad je napisan tekst molitvenika« (Prijatelj Pavičić 2011:232). Tu se očito miješa starina jezika sa starinom kodeksa, a te dvije kategorije, kao što smo vidjeli, nisu uvijek neproblematično povezane.

život i one stvarne ruke koje su ih pisale također zavređuju da uđu u povijest hrvatskoga jezika jer bez njih ne bismo imali niti tragova ovakve prošlosti niti ovakve jezične spomenike.

Literatura

- Derolez, Albert. 2003. *The Palaeography of Gothic Manuscript Books*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Džurova, Aksinija; Krasimir Stančev; Marko Japundžić. 1985. *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*. Sofia: Svjat.
- Fancev, Franjo, ur. 1934. *Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir*. Zagreb: JAZU.
- Gundulić, Ivan. 1934. *Osman*. Warszawa: Dom Książki Polskiej, Spółka Akcyjna.
- Jagić, Vatroslav. 1903. *Analecta romana*. *Archiv für slavische Philologie*, 25, 1–47.
- Jireček, Josef. 1882. Jedan list Vuka Stef. Karadžića i devet listova Jeremije Gagića pokojnomu P. J. Šafaříku. *Starine*, 14, 196–209.
- Kolendić, Petar. 1960. Apendinijeve »Notizie biografiche intorno ad alcuni scrittori illirico-slavi«. *Zbornik istorije književnosti*, 1, 31–41.
- Kunić, Mihajlo [Kunitsch, Michael v.]. 1830. Notizien über die wissenschaftliche Reise des Herrn Professors Andreas Kucharski von der Warschauer Universität. *Allgemeine deutsche Garten-Zeitung*, 8,28, 237–252.
- Lupić, Ivan. 2016. Posvetne poslanice u drugom izdanju Držićeve *Tirene* (1607). *Filologija*, 67, 65–98.
- Lupić, Ivan; Irena Bratičević. 2017. »Jaoh, a sada sve je inako«: O kritičkoj izdaji Gundulićeve *Osmana*. *Colloquia Maruliana*, 26, 89–155.
- Ljubić, Šime [Ljubic, Sime]. 1869. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske*. Knjiga II. Rijeka: Emidija Mohovića tiskarski kamen. zavod.
- Malić, Dragica. 1996. Hrvatski latinički molitvenik u Arhivu HAZU. *Filologija*, 27, 63–96.
- Malić, Dragica. 1999. Varijante marijinskih molitava u dubrovačkim molitvenicima i u tzv. Marulićevu molitveniku. *Filologija*, 32, 107–143.
- Malić, Dragica; Dunja Fališevac, ur. 2004. *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*. Stari pisci hrvatski, 43. Zagreb: HAZU.
- Mošin, Vladimir. 1955. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. Sv. 1. Zagreb: JAZU.
- Prijatelj Pavičić, Ivana. 2011. Prilog poznavanju dubrovačkih molitvenika XV. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 42.1, 205–249.

- Rešetar, Milan; Ciro Giannelli, ur. 1938. *Dva dubrovačka spomenika iz XVI vijeka*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rzażewski, Adam. 1868. *Jan Gundulicz i poemat jego »Osman«*. Warszawa: W Drukarni Gazety Polskiej.
- Stanojević, Predrag. 2013. *Književni istoričar Frančesko Marija Apendini*. Beograd: Ars libri.
- Stipišić, Jakov. 1985. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šafárik, Pavel Jozef [Schaffarik, P. J.]. 1833. *Serbische Lesekörner*. Pesth: C. A. Hartleben.
- Šafárik, Pavel Jozef [Šafařík, Paul Josef]. 1865. *Geschichte der südslawischen Literatur*. Aus dessen handschriftlichen Nachlasse herausgegeben von Josef Jireček. II: Illirisches und kroatisches Schriftthum. Prag: Friedrich Tempsky.

The Oldest Croatian Prayerbook

Abstract

The article identifies and describes the oldest Croatian prayerbook, a late medieval manuscript book of hours that has so far been known only from its casual mention in 1829.

Ključne riječi: Dubrovnik, molitvenici, srednjovjekovni rukopisi, hrvatska jezična povijest

Keywords: Dubrovnik, books of hours, medieval manuscripts, Croatian language history